ISTORIA
COLONIEI SARMIZEGETUSA

PARTEA I.

CU UN APENDICE

DE

Joan J. Bogdan.

IASSI
TIPOGRAFIA LUCRĂTORILOR ROMÂNI ASSOCIAŢI, STR. BASTON
1885.

ISTORIA

COLONIEI SARMIZEGETUSA

PARTEA I.

CU UN APENDICE

CA TEZĂ DE LICENȚĂ

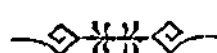
de

Ioan I. Bogdan.



IASSI
TIPOGRAFIA LUCRĂTORILOR ROMÂNI ASSOCIAȚI, STR. BASTON
1885.

PREFAȚĂ.



Motivul principal, ce ne-a 'ndemnat a întreprinde o lucrare de natura celeĭ ce prezentăm astăzi publicului romîn, ieste lipsa totală de astfel de lucrări, făcute de noi Romînii [1]). In general vorbind partea cea mai puțin cultivată a istoriei noastre ieste epoca romană. Cînd zicem mai puțin cultivată, înțelegem de noi, nu de cătră străini. Și tocmaì aceasta ieste epoca cea mai cunoscută din istoria noastră vechie și cea mai exploatată de scriitorii străini. Terenul ieste atît de bine cunoscut și pregătit, încît noi avem să ne însușim numai ceeace au aflat alții, completînd și îndreptînd pe ici pe colea lacunele ce să mai găsesc. Aceasta însă nu să face. Și lucrul ie foarte natural. Indiferența completă, ce domină la noi față cu studiile clasice, aduce cu sine și indiferența pentru epoca romană a istoriei noastre, căci aceasta n'o putem pricepe decît prin ajutorul unor cunoștințe temeinice de istorie, archeologie și filologie clasică. La noi s'au tratat aceste lucruri, afară de prea puține excepții, cu o superficialitate neiertată. Aproape tot ce s'a scris în această privință s'a scris de oameni, carii nu ierau de loc în curent cu știința timpului lor; și, ca să probăm acest fapt, vom aduce cîte-va exemple din domeniul subiectului, ce ne preocupă pe noi în special.

---

1) De altmintrelea nici străinii nu s'au prea ocupat cu astfel de lucrări speciale asupra Daciei. Singura monografie de valoare ce cunoaștem ieste aceea a lui Goos asupra orașului Apulum, scrisă la 1878 și publicată în programa ghimnaziului din Sighișoara. Monografii escelente, dar pe scurt, sunt și întroducerile lui Mommsen la inscripțiile diferitelor localități din Dacia, în C. I. L. III.

Cînd ne-am hotărît a scrie istoria coloniei Sarmizegetusa, am căutat să vedem ca s'a scris asupra acestui subiect prin diferitele noastre reviste. Fără să amintim pe cele de a doua mînă, vom cita trei din cele mai bune: Foaia pentru minte, inimă şi literatură, Revista romînă şi Convorbiri literare. In cea dintîi am găsit la an. 1853, numerele 34—42, un lung articol, întitulat „Annotaţiuni despre ţara Haţegului", în care după o întroducere generală (nu tocmai rea) autorul articolului, Dl. Stefan Moldovan, ne descrie ruinele Sarmizegetusei, cele patru rîuleţe, ce trec pe-acolo (p. 263), vechile strade şi drumuri, a căror urme să mai cunosc, amfiteatrul (p. 269), biserica de la Densuş (p. 299 sq.) cu istoria lui Longin (p. 301) şi satele dinprejur. Trecînd cu vederea peste stilul confuz al autorului, însemnăm numai atît, că iel iera lipsit de ori ce cunoştinţi archeologice şi istorice, fără de care ieste imposibil să înţelegi şi să descrii nişte rămăşiţe de monumente clasice. Şi cu toate acestea la 1853 ştiinţele ce să ocupă cu acestea, ierau aproape la aceeaşi desvoltare ajunse, unde sunt şi astăzi. In Revista romînă a publicat Dl. Ioan Ghica la an. 1861, p. 385 sq. un articol destul de mare, întitulat „Dacia vechie". Voind însă să ne spună prea multe, nu ne spune mai nimic. Aceleaşi greşeli relativ la subiectul nostru, ce le găsim şi în foaia pentru minte. Din Sargeţia face „Sargenţia", „pe care să afla Sarmizegetusa (?) şi al cărei nume pare a'l fi păstrat corupt sau abreviat" (?) oraşul Sarmizegetusa. Susţine povestea lui Sarmiz şi zice, că „capitala lui Decebal iera aproape de Varheli, acolo unde azi să află satul Grădişte (?!). Nu stă la gînduri a ne asigura, că „Sarmiz, craiul Tribalilor, cînd s'a isgonit de Alexandru de pe malul drept al Dunării" a întemeiat Sarmizegetusa, şi altele de-acestea. Cîte cuvinte, atîtea neexactităţi! Şi cu toate acestea Revista romînă purta în fruntea iei cuvintele: Ştiinţe, Litere şi Arte.—Ceeace ne uimeşte mai mult în aceste grave greşeli ale D-lor St. Moldovan şi I. Ghica, ieste că pe la 1853 şi 61 să publicaseră o mulţime de cercetări serioase asupra Daciei, mai ales în Transilvania. Ackner, neobositul culegător de inscripţii, scrisese diferite articole prin gazeta Transsilvania, redactată de Benigni şi Neugeboren,

încă de pe la 1833, cînd publică articolul: „Várhely in antiquarischer Hinsicht im Iahre 1632“, prin Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde de pe la 1838 (vol. I) şi 1841 (vol. IV); de asemenea şi Müller în diferiţi ani din Archiv. Ackner mai scrisese o mulţime de raporturi în Iahrbücher der K. K. Centralcomission, precum cele asupra Sarmizegetusei în an .1856 şi 57, şi în Sitzüngsberichte der K. K. Wiener-Akademie, unde sunt observaţiunile sale asupra templului dela Densuş (an. 1851. VI. p. 283—285) Arneth de-asemenea îşi scrisese ideile sale asupra bisericei din Densuş la 1851 în Archaeologische Analecten (Wien. 1851. p. 11) şi cu toate acestea atît Dl. Moldovan cît şi Dl. Ghica ne dau acea biserică ca mauzoleul adevărat al lui Longin. Dar nu numai în Transilvania şi Austria să făcuseră înainte de 61 şi 53 cercetări ştienţifice, ci chiar şi în Germania. Zumpt scrisese la 1843 în Rheinisches Musaeum p. 253 sq. dizertaţia sa „honorum gradus sub Hadriano et Antonino Pio“ şi Mommsen, care începuse a scrie înainte de 50, are în operele sale până la 61 o mulţime de notiţe răspîndite asupra Daciei. Toate acestea ierau necunoscute D-lor Moldovan şi Ghica. Dar dînşii sunt de scuzat, căci pe la 53 şi pe la 61 nici nu iera la noi vre-o mişcare ştienţifică. Cînd vine însă cineva la 1881 sau 82 şi înaintează ca lucruri sigure aceleaşi erori, pe care le-am văzut în amintitele două articole, şi încă într'un jurnal atît de serios cum sunt Convorbirile literare, atunci în adevăr că trebue să ne mirăm. Cu tot respectul ce datorim D-lui Burada ca unuia dintre cei mai buni scriitori ai noştrii şi-ce ie mai mult-ca unuia dintre cei mai zeloşi exploratori ai antichităţilor noastre şi ai literaturei populare, totuşi nu putem trece cu vederea peste gravele erori, ce le comite şi D-sa în articolul din Convorbirile literare, an. 1881/82, p. 70—73. După lucrările lui Mommsen, Hirschfeld, Goos ş. c ieste neertat de a mai susţinea încă vechile teorii asupra împărţirii Daciei în mediterană, ripară şi transalpină, originea Sarmizegetusei de la Sarmis şi Aetusa, mauzoleul lui Longin, fiindcă în biserica de la Densuş să găsesc pietrii cu inscripţia D. M. şi una cu numele Longinus, lucruri, care astăzi trec în domeniul miturilor. Şi cu toate

acestea cu un an înainte (la 1880) ieşise cartea D-lui Tocilescu, Dacia înainte de Romani, unde în mod fugitiv sunt îndreptate unele din aceste erori ale vremurilor trecute. In sfîrşit cea mai nouă relaţiune în romîneşte asupra Sarmizegetusei ieste aceea ce ne-o dă Dl Bariţ în analele Academiei din an. 1883 (seria II. tom. VII. secţia II: memorii şi notiţe), după informaţiunile luate de dînsul la anul 1882. Dl. Bariţ nu ne spune însă nimic nou, decît doară că o ploaie straşnică l'a udat cînd să plimba pe ruinele maiestoase dela Grădişte. Dînsul nu cunoaşte, cum să vede, nici relaţiunea lui Kiepert de la 1872 „die Ruinen von Sarmizegetusa" în L. Koner, Zeitschrift etc. p 263—268, nici pe-a lui Goos dela 1875 în Archiv des Vereines, v. XIII. p. 318 sq., nici în fine interesantele notiţe din „Archaeologische Streifzüge" ale D-lor Müller, publicate în Archiv, v. XVI. Dacă le-ar fi cunoscut ar fi luat poate mai bune informaţiuni, căci nu ieste destul a lua, ci trebue ştiut şi modul cum să iau astfel de informaţiuni archeologice şi topografice. Raportul D-lui Bariţ nu ne arată alt-ceva decît puţina atenţiune ce s'a dat acestor lucruri atît de D-sa cît şi de Academia noastră, care i-a publicat raportul în analele sale şi într'o broşură [2]).

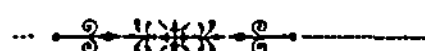
Astfel stau cunoştinţele noastre asupra Sarmizegetusei până în timpul de faţă. Prin lucrarea aceasta noi ne-am încercat a depărta toate acele greşeli şi a da totdeodată o istorie pe cît să poate de completă a Sarmizegetusei, care ieste fără 'ndoială cea mai însemnată colonie romană în Dacia. Ne-am folosit de lucrările cele mai nouă ale învăţaţilor străini: de colecţiunile de inscripţii ale lui Mommsen în Corpus Inscriptionum Latinarum v. III şi în Ephemeris Epigraphica v. II şi IV, precum şi de scrierile lui Hirschfeld, Goos, Iung şi ceilalţi, pe care îi vom cita la locul lor. Ştim că lucrarea noastră va avea

2) Făcînd această critică aspră, dar adevărată, asupra celor ce s'au scris la noi despre Sarmizegetusa n'am avut de loc intenţiunea de a atinge persoane, care trăesc încă şi pe care le stimăm pentru meritele lor. Am voit să arătăm numai, cît de puţin ştim noi asupra unor lucruri, ce ne interesează cu mult mai tare pe noi decît pe străinii, care s'au ocupat până acum cu iele. A trebuit să constatăm spre ruşinea noastră, că noi nu numai că n'am produs nimic în această privinţă, dar n'am vrut până acuma nici măcar să ne 'nsuşim ceeace alţii au produs pentru noi.

şi iea defecte, parte din cauza lipsei unor isvoare, ce ni-a fost imposibil a ni le procura (precum actele Academiei ungureşti din Pesta, unde sunt publicate unele lucrări ale lui Torma), parte din cauza greutăţiĭ ce am întîmpinat ca începători in ordonarea unei materiĭ atit de împrăştiate prin diversele isvoare. Nădăjduim însă că în urma criticelor binevoitoare, ce ni să vor face decătră oameni competenţi, vom îndrepta acele defecte cu ocaziunea publicăriĭ părţiĭ a doua din această lucrare.

Iaşi în Mai 1885.

Ioan I. Bogdan.



Introducere.

Unul din cele mai puternice mijloace, de care să folosiră Romanii pentru a desnaționaliza și a'și asimila sieși popoarele supuse, fù fără 'ndoială sistemul colonizator. De la 'nceput chiar să observă, deși subt o formă mai mult instinctivă, tendința de romanizare a coloniilor; cu cît înaintăm însă în istoria romană, o vedem pronunțîndu-să tot mai tare și mai vădit. Iea își ajunge apogeul în timpul din urmă al republicei și mai ales subt împărați.

Nu vom înzista aci asupra diferitelor faze, prin care a trecut sistemul colonizator la Romani; ne vom opri puțin numai asupra coloniilor din epoca imperială, care singure ne interesează cu această ocaziune.

Romanii, după-ce cucereau o provincie, ca să'și asigureze pe de-o-parte posesiunea iei și ca să o romanizeze pe de altă parte, duceau mai întîi colonii militare într'însa. O parte din aceste colonii să așezau în orașele locuite de indigeni înainte de ocupațiune, eară altă parte formau nouă centre de romanizare, alegîndu-și mai ales pozițiunile cele mai tari ale provinciei cucerite, ca din iele să o poată apăra în contra atacurilor ulterioare. Cele dintîi formau municipiile și coloniile așa zicînd civile, în care barbarii în scurt timp își însușeau formele de guvernare și administrație romană, [1]) cele de-al doilea formau lagările militare, care, mici la 'nceput, creșteau după aceea destul de iute prin așezarea barbarilor romanizați într'însele și prin colonizarea volontară a Romanilor, veniți din tot cuprinsul marelui imperiu. [2]) Coloniile ierau deduse de așa nu-

---

1) Vezi Dr. Julius Jung, Roemer und Romanen in den Donaulaendern, Innsbruck 1877 p. 61 sq. și nota 2, unde să citeaza diferitele scrieri asupra acestui subiect.

2) Ibid. p. 74 sq., un estract din articolul lui Mommsen, „die römischen Lagerstädte" în Hermes VII. (1873). Vezi și interesanta scriere a lui Goos „die römische Lagerstadt Apulum in Dacien" în Program des evang. Gymnasiums in Schassburg, anul 1878.

miții „legati Augustorum“ și unele dintr'însele luau numele împăraților, subt cari să deduceau. [3])
Astfel au procedat Romanii în toate părțile cucerite de dînșii și prin urmare tot așa au trebuit să procedeze și în Dacia după definitiva iei ocupațiune.

Dacia fù cucerită pe deplin în urma răsboiului al doilea cu Decebal la an. 107 d. Ch. Prefacerea iei în provincie romană începe chiar din acest an și ține probabil până la 112, cînd iea apare pentru prima oară în mod oficial pe monedele romane (Eckhel 6, 428). Cele dintîi semne ale vieții romane în Dacia sunt inscripția din Verșeț, pusă la 108 d Ch. de coh. II Hisp împăratului Traian (C. J. L. III. 6273) și miliarul din Ajton de la 109 110 d. Ch. (C. J. L. III 1627). In 17 Febr. 110 d. Ch. ne apare și cel dintîi guvernator al Daciei, Terentius Scaurianus, în diploma militară din C. J. L III. D. XXV [4])

Tot în acest interval de timp să fundară și cele dintîi colonii ale Daciei, Sarmizegetusa și Tsierna [5]) de cătră însuși împăratul Traian Indată după acestea obvin și celelalte colonii și municipii: Napoca, Drobetae, Potaissa, Apulum, Malve etc. Toate acestea — din care unele la 'nceput sunt municipii și apoi colonii, ca Napoca, Drobetae și Apulum — devin centrele cele mari de romanizare ale Daciei, care desvoaltă și răspîndesc în jurul lor viața romană subt toate formele iei cristalizate. Iele transfoarmă prin acțiunea lor asimilătoare Dacia barbară în o țară romană și pe locuitorii iei de origină tracă într'un popor roman. [6])

Ar fi interesant a cerceta modul de d svoltare al fiecărui din amintitele centre romane, pentru a să putea ve-

---

3) Becker-Marquardt, Römische Alterthümer, v. III. das romische Colonialwesen in seiner Entwickelung, p. 311 sq

4) Mommsen in C. J. L. III p. 160 „de provinciae Daciae origine et fine.“ Goos „Studien zur Geografie und Geschichte des Trajanischen Daciens“ în Program des ewang. Gymnasiums in Schässburg pe anul 1874, pp 53—54.

5) Vezi pasajul din Ulpian citat mai la vale.

6) Așa credem noi că s'a 'ntîmplat romanizarea Daciei și suntem îndreptățiți a o crede după faptele petrecute în celelalte provincii ale imperiului roman Date pozitive avem foarte puține, de aceea romanizarea Daciei ieste o chestiune încă nerezolvită. Noi înclinăm spre părerea că Dacii în adevăr au fost romanizați, ear nu stîrpiți; aci nu putem însă discuta acest fapt, căci am ieși din cadrul temei noastre Trimetem pe cei ce voesc a să informa mai de aproape la cele două cărți însemnate ale lui Jung. Noi accentuăm aci numai asupra efectului produs de coloni în opera romanizării sau desnaționalizării Dacilor.

dea cu mai multă claritate partea, ce a avut'o fiecare în opera de civilizare a Daciei. Noi ne vom mărgini deocamdată asupra celui mai însemnat din aceste centre, asupra Sarmizegetusei. Iel reprezentă în modul cel mai complet viața romană din Dacia. Vom cerca deci să restabilim istoria acestui oraş atît din micile fragmente, ce ne-au lăsat autorii vechi asupra lui, cît mai-cu samă din rămăşițele archeologice şi epigrafice, desgropate în timpurile mai nouă din ruinele lui.

A). Autorii vechi.

Cel dintîi din autorii vechi, la cari să află amintită Sarmizegetusa, ieste *Ptolomeu*. Iel scrie pe la 150 d. Ch. în Alexandria după isvoare mai vechi şi geografia lui ieste însemnată atît prin număroasele numiri de popoare şi oraşe, care nu ni s'au păstrat decît la dînsul, cît mai-cusamă prin silința ce şi-a dat să fixeze locurile geografice prin grade. Ieste adevărat, că de cele mai multe ori aceste indicațiuni de grade nu să bazează pe măsurări exacte, ci sunt calculate după miliarele itinerariilor romane, care şi iele ierau numai aproximative; în partea, care ne interesează însă pe noi suntem fericiți de'a avea nişte date, care după toate probabilitățile sunt fundate pe măsurări astronomice exacte. Aceasta cel puțin ni să pare a reeşi din cartea VIII: c. 12. 4, [7]) unde Ptolomeu calculează durata celor mai lungi zile în Şarmizegetusa şi Salinae în raport cu cele din Alexandria. Să 'nțelege că Ptolomeu a primit aceste date din însuşi oraşele Sarmizegetusa şi Salinae [8]) şi că cu ajutorul lor a putut să afle prin calcule astronomice si pozițiunea relativă a acelor oraşe pe suprafața pămîntului.

Aşa fiind să vedem cum fixează Ptolomeu pozițiunea relativă a Sarmizegetusei. In cartea VIII: c. 8. 9. [9]) iel ne dă următoarele indicațiuni:

---

7) Vezi traducerea acestui pasaj, făcută de Dl. Cipar în Archivul pentru filologie şi istorie, anul 1870—71 nr. XXXIX p. 970.

8) Dl. Tocilescu în „Dacia înainte de Romani" p. 431. nota 12 ne spune că Marinus ar fi căpătat mai întîi aceste date.

9) Claudii Ptolemaei geographiae libri VIII de Dr. Fr. Wilberg şi C Grashof. Essendiae MDCCCXXXXII, fasc. 3 şi traducerea D-lui Cipar în Archivul citat mai sus, pp. 766—788.

Ζαρμιζεγέθουσα[10]) βασίλειος[11]) cu lung. geogr. μζ Lγ şi lăţ. με δ
Sarmizegetusa capitala „ „ 17°50' „ 45°15'
Ptolomeu purcede în hotărîrea gradelor de lungime dela meridianul, ce trece prin insulele fortunate (αἱ τῶν μακάρων νῆσοι),[12]) numite azi canarice, între care să află şi insula Ferro, dela al cărei meridian noi modernii am început să numărăm mai întîi gradele de lungime. Pornind deci de la meridianul de Ferro noi găsim pentru Sarmizegetusa lungimea geografică de 40° 27'; deci cu 7° 23' mai spre apus ca cum a aflat'o Ptolomeu. Cit pentru lăţimea geografică deosebirea nu ieste aşa de mare; Ptolomeu a pus Sarmizegetusa numai cu 15' mai spre sud de cum ieste în realitate, căci astăzi măsurăm lăţimea geografică a Sarmizegetusei cu 45° 30' Cum vom împăca deci mai ales diferenţa cea mare a gradelor de lungime?

Sau presupunem că Sarmizegetusa lui Ptolomeu nu ieste identică cu aceea, ale cărei ruine le vedem şi azi, sau trebue să explicăm cum să face de Ptolomeu dă pentru acelaş loc alte grade, ca cele ce le constatăm noi. Intîia hipoteză cade de la sine, deoarece să ştie sigur că numai o singură Sarmizegetusă a existat; vom cerca dar să lămurim chestiunea pe a doua cale. Pentru aceasta însă suntem siliţi să inzistăm asupra unor particularităţi din sistemul lui Ptolomeu, fără de care nu vom putea deslega această problemă, în aparenţă atît de încurcată.

Ptolomeu, calculînd după o metoadă greşită.[13]) află că mărimea unui grad ieste de 500 de stadii sau, cum am zice noi azi, de $12\frac{1}{2}$ mile geografice (un stadiu fiind $\frac{1}{40}$ dintr'un mil geogr.). Lungimea celui mai mare cerc paralel al pămîntului ieste deci după Ptolomeu de 180,000 stadii sau de 4,500 mile geogr. In realitate însă noi ştim, că această din urmă lungime ieste de 5,400 mile geogr, sau, după cum ar zice Ptolomeu, de 216,000 stadii şi că prin urmare un grad are 15 mile geogr sau $616\frac{2}{3}$ stadii, ear nu 500 stad. cum a calculat Ptolomeu.

---

10) In manuscriptul vienez Ζαρμιζεγεθοῦσα, în ediţia din Basel dela 1533 Ζαρμιγεθουσα.

11) Vulgo βασίλειον (precum ediţia din Basel şi a lui Nobbe).

12) Forbiger, Handbuch der alten Geographie v I. p 417 şi Spruner-Menke Atlas antiquus, Nr I, unde e desemnat „orbis terrarum ad mentem Ptolemaei".

13) Vezi-o în Forbiger l. c. p. 411 nota 38.

Vedem deci că la Ptolomeu periferia pămîntului ieste prea mică și că prin urmare gradele sale încă sunt prea mici De-aci provine toată încurcătura în statornicirea lungimilor geografice. Luînd pe de o parte singuraticele grade prea mici, ear pe de altă parte depărtările între deosebitele puncte în adevărata lor mărime, iera natural ca o distanță oarecare, transformată în gradele lui Ptolomeu, să cuprindă totdeauna mai multe grade, decît în realitate.[14]). Pornind acum de la apus spre răsărit și transformînd adevăratele depărtări, căpătate prin măsurări exacte, în grade mai mici decît cele reale, nimic mai natural decît faptul, că cu cît vom înainta spre răsărit, cu atît vom cuprinde mai multe grade de lungime peste cele adevărate. In chipul acesta ajunge Ptolomeu a pune Alexandria subt gradele $60^1/_2$ de lungime, pe cînd în realitate iea să află subt $47^0 35^1$ (pornind să 'nțelege în amîndouă cazurile de la acelaș meridian).

Tot așa să 'ntîmplă și cu Dacia Aceasta fiind o țară răsăriteană, iea ieste mînată de Ptolomeu cu mult mai spre răsărit, decît țările apusene. Din tabloul celor cinci zone ptolomeice, întocmit de Goos,[15]) să vede că diferința cea mai mare în gradele de lungime ieste de $8^0 54^1$, ear diferința cea mai mică de $^0 37^1$. Luînd mijlocia acestor două date, avem diferința de $7^0 50^1$; ceeace însamnă, că Dacia traiană ieste pusă de Ptolomeu cu $7^0 50^1$ mai spre răsărit.

După toate acestea nu ne vom mai mira, că Sarmizegetusa ieste așezată de Ptolomeu cu $7^0 23^1$ mai spre răsărit, de cum măsurăm noi astăzi. Cît pentru lățimile geografice, acestea în general nu să deosebesc așa de tare de cele de azi. Am văzut că la Sarmizegetusa deosebirea ieste numai de 15^1. Conziderînd toate aceste fapte și mai avînd în vedere, că chiar înlăuntrul aceluiaș cerc paralel indicațiunile lui Ptolomeu sunt de luat numai în mod aproximativ (după cele trei reguli de orientare ce ne dă Goos)—nu vom sta de loc pe gînduri de a identifica cu deplină siguranță Ζαρμιζεγέθουσα lui Ptolomeu cu Grădiștea și împrejurimile iei. Atîta reese din cartea III-a c. 8. 9.

14) Oscar Peschel, Geschichte der Erdkünde, p 50.
15) In Studien etc. p. 17.

In cartea VIII-a c. 11. 4 Ptolomeu ne dă încă odată numele Sarmizegetusei cu cuvintele: Ζαρμιζογέθουσα τὸ βασίλειον.[16]).

Rezultă deci din ceeace ne-a lăsat Ptolomeu asupra Sarmizegetusei, că aceasta iera capitala imperiului dac și că să afla pe locul, în care să află azi Grădiștea și celelalte sate dimprejurul iei Acest rezultat ieste întărit și mai mult prin al doilea scriitor din antichitate, ce ne-a lăsat cîteva notițe asupra acestui subiect, anume prin *Dio Cassiu*. Dio ieste născut pe la 155 d. ch. și scrie istoria romană până la 229 d. ch. cînd iera de-a doua oară consul. Notițele lui asupra Daciei sunt cu atît mai prețioase, cu cît știm că iel a fost „legatus Augusti" în Panonia inferioară pe la 218 d. ch. și că deci trebuea să cunoască foarte bine Dacia, care iera învecinata provinciei sale. Apoi iel trebuea să cunoască bine și evenimentele petrecute subt împaratul Traian, deoarece moșul său fusese favoritul acestui împărat și putuse împărtăși lui Dio toate faptele proteguitorului său. Conziderînd în fine că excerptele lui Xiphilin (din sec 11-lea nu sunt niște extracte, ci mai mult copiări credincioase a unor capitole din Dio, pe cînd altele sunt lăsate cu totul afară, vom trebui să punem mare-preț pe cele ce vom găsi in acest autor.[17])

Intr'un singur pasaj Dio ne dă numele Sarmizegetusei, acolo unde vorbește despre pacea încheiată la finea primului răsboĭ al lui Traian (103 d. Ch): „Ταῦτα συνθέμενος καὶ στρατόπεδον ἐν Ζερμιζεγεθούσῃ καταλιπὼν.... ἐς Ἰταλίαν ἀνεκομίσθη" (sc. Traian).[18]) Tot acolo ne mai spune. că iea iera reședința lui Decebal, deci capitala imperiului dac. Aceasta o putem însă vedea mai bine din celelalte pasaje ale lui. Astfel acolo, unde ne descrie invingerea lui Iulian la Tapae (91 d. Ch) și înaintarea lui pe drumul urmat mai tîrziu

16) Am inzistat atît de mult asupra particularităților lui Ptolomeu din cauză că iele sunt foarte puțin lămurite în cărțile cunoscute de istoria Daciei. Goos face o mică observare în treacăt, citînd pasajul din Peschel, car Dl. Tocilescu tratează cu prea mare ușurință această chestiune. Citînd un pasaj din Cuno, dînsul uită chiar a traduce literele g. m. în romînește, ci scrie curat nemțește g. m. (=geographische meilen) în loc de romînescul m. g. (—miluri geografice). Vezi Dacia înainte de Romani p. 436. De altmintrelea toată această parte, care constitue § 9 din cartea D-sale, ieste cam confuză.

17) Vezi prefața traducerei lui Dio Cassiu de Dl. Anghel Demetrescu.

18) Dio Cass. c. 68. § 9. ediția II. S. Reimarus, Hamburg 1750. p. 1127.

de Traian, zice: „δείσας οὖν ὁ Δεκέβαλος, μὴ καὶ τὰ βασίλεια αὐτοῦ οἱ Ῥωμαῖοι ὁρμήσωσι, τὰ δὲ δένδρα .... ἔκοψε etc.“ [19]) Acest pasaj nu să poate referi decît la Sarmizegetusa, de oarece ştim că Iulian voia să meargă însuşĭ asupra capitalei şi că a apucat probabil drumul cel dintîi al lui Traian. Această părere să 'ntăreşte şi mai mult prin al treilea pasaj, care ne descrie lupta lui Traian dela Tapae şi mergerea lui asupra capitalei: „ὡς δὲ καὶ ἐς αὐτὰ τὰ ἄκρα ἐπεχείρησεν ἀναβῆναι.... καὶ τοῖς τῶν Δακῶν βασιλείοις ἐπέλασεν“. [20]) Aci earăşĭ ieste evident, că nu poate fi vorba decît de Sarmizegetusa, unde a şi ajuns Traian pe drumul cunoscut dela Viminacium la Sarmizegetusa (prin Lederata, Bersobis, Azizis şi Tibiscum). [21])

In fine al patrulea şi cel mai însemnat pasaj din Dio ieste acela ce ne descrie căderea Sarmizegetusei în urma răsboiului al doilea cu Decebal; îl transcriem aci întreg: „Δεκέβαλος δὲ, ὡς καὶ τὸ βασίλειον αὐτοῦ καὶ ἡ χώρα κατείληπτο σύμπασα καὶ αὐτὸς ἐκινδύνευσεν ἁλῶναι, διεχρήσατο ἑαυτὸν καὶ ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ ἐς τὴν Ῥώμην ἀπεκομίσθη. καὶ οὕτως ἡ Δακία Ῥμαίων ὑπήκοος ἐγένετο καὶ πόλεις ἐν αὐτῇ ὁ Τραιανὸς κατῴκισεν. εὑρέθησαν δὲ καὶ οἱ τοῦ Δεκεβάλου θησαυροί, καίτοι ὑπὸ τὸν ποταμὸν τὸν Σαργετίαν, τὸν παρὰ τοῖς βασιλείοις αὐτοῦ, κεκρυμμένοι.“ [22])

Acest pasaj al lui Dio a dat naştere la o mulţime de hipoteze, făcute atît asupra rîului Sargeţia, cît şi asupra capitalei, pe lîngă care trecea. Vom aminti pe cele mai însemnate din iele.

Cei mai vechi geografi şi cei dintîi epigrafişti ai Daciei au crezut că Sargeţia lui Dio ieste Streiul de azi, care (după cum ieste 'nsemnat in chărţile austriace) isvorăşte din muntele Bătrîna, curge spre sud-vest până ce să uneşte cu Baniţa, apoi spre nord-vest până dă în Lăpuşnic şi de aci spre nord până ce să varsă în Murăş, formînd astfel una din cele mai frumoase văi ale Transilvaniei. Dintre aceşti geografi amintim pe Wolfgang Lazius, mort la 156 ,

19) Dio Cass. c. 67. § 10 p. 1109.
20) Dio Cass. c. 68. § 8. p. 1125.
21) Unde în acest drum să fi fost „Tapae“, cu siguranţă nu putem şti. In tot cazul însă iea trebue căutată inlăuntrul Banatului timişan, aproape de Poarta de fier. Poate să fi fost acolo, unde astăzi să află satul „Tăpia“. In contra identităţiĭ filologice a acestor două nume nu s'ar putea zice nimic, identitatea geografică însă nu ieste constatată.
22) Dio Cass. c. 68. § 14. p. 1131.

pe care îl citează şi Dl. Odobescu în istoria archeologiei p. 352, susţinînd, cum să pare, şi dînsul aceeaşĭ idee; pe Marsilius, care 'şĭ tipări cartea sa „Danubius Pannonico-Mysius" la 1726, [23]) pe Reimarus, care edità pe Dio Cassiu la 1750 şi care în chestiunea, ce ne ocupă, să provoacă la Marsilius. [24]) Catanchich (în opera sa „Istri adcolarum geographia vetus" Buda 1827 v. II. p. 287) zice că „Sebes" pe ungureşte, ear „Sztril" pe romîneşte ieste rîul, ce l'a numit Dio Sargetia „a quo locus, qui municipii iura habuerit, nomen sit mutuatus" (?). Iel confundă astfel Streiul cu Sebes-ul şi pe amîndouă cu Sargeţia. Dintre geografii mai noi Mannert [25]) crede că Sargeţia ieste Jiul de azi şi că τὰ βασίλεια Δακῶν din Dio Cass. adecă capitala Dacilor nu ieste identică cu Sarmizegetusa, ci trebue căutată înlăuntrul pasului Vulcan pe Jiu. Aceste păreri greşite fură combătute încă de Ukert [26]) şi mai ales de Forbiger [27]), care susţine identitatea Sarmizegetusei cu capitala Dacilor şi a Streiului cu Sargeţia.

Mommsen in C. I. L. III. p. 228 a susţinut vechia părere a amintiţilor geografi zicînd, că „rîul Sargeţia, ce curgea pe lîngă capitala lui Decebal, trebue să fie acel ce astăzi să numeşte Strehl". Mai tîrziu însă atrăgîndu-i atenţiunea Riechard Kiepert asupra faptului, că Streiul de azi curge într'o depărtare de 10 mii de paşi romani spre răsărit dela ruinele Sarmizegetusei romane, adoptà şi iel opiniunea lui Kiepert, că sau capitala lui Decebal nu fù acolo, unde să găsesc azi ruinele Sarmizegetusei, sau (ceea ce ieste mult mai probabil) rîul Sargeţia n'a putut fi decît unul din cele patru rîuleţe de lîngă Grădişte, care sunt: Zăican (Haţeg?), Hobiţa, Riuşor şi Clopotiva. (C. I. L. III. p. 1016 ad. p. 228).

După Mommsen Goos, care până acum ieste cel mai bun geograf al Daciei, emite părerea, că „Sargeţia nu poate fi Streiul, deoarece acesta curge cel puţin două

23) Asupra acestor doi vezi ce zice Mommsen in C. I. L. III „de dacicarum inscriptionum auctoribus" pp. 153—160.

24) Nota 95 dela § 78. p. 774.

25) Geografie der Griechen und Roemer, v. IV. p. 211 şi 221.

26) Geografie der Griechen und Roemer, v. III. 2. p. 617. nota 68.

27) Handbuch der alten Geografie, v. III p. 1103 şi 1107. Mai vezi şi în Realencyclopedie des classischen Alterthüms a lui Pauly, articolul Sarmizegetusa.

mile spre răsărit dela Sarmizegetusa; trebue să fie deci rîușorul, ce curge pe la Zăicani, trece pe lîngă ruinele Grădiștei și să varsă în Strei lîngă Hațeg (Studien etc. p. 31 și 34)[28]). Goos identifică deci aci Sargeția cu rîul Zăicanilor, fără să să 'ntemeieze însă pe ceva sigur și real. Mai mult ne mirăm de Iung, care în cartea sa „Die Romanischen Landschaften" p. 458 ne citează între numirile topografice vechi, păstrate și azi în Dacia, pe „Streiul, care nu ieste decît vechia Sargeția" („Sargetia bei Sarmizegetusa im Namen des heutigen Strell nachklingend").

Ne-am întins cam mult asupra pasajului din urmă a lui Dio, tratînd chestiunea rîului Sargeția, care poate își avea locul său mai potrivit la topografia Sarmizegetusei; aceasta am făcut'o însă siliți fiind a lămuri de la 'nceput o chestiune atît de puțin lămurită până acuma. Noi credem că, orice identificare s'ar căuta astăzi pentru vechia Sargeția, iea va fi zadarnică, căci nici în mod topografic, nici în mod filologic nu vom putea să dăm acestei probleme o soluțiune mulțămitoare.

Singurul lucru, ce ni să pare sigur, ieste că Sargeția a existat în adevăr și că iea ieste un nume geto-dac, ceea-ce să vede din rădăcina *ar* aflătoare atît de des în numirile de rîuri dacice (Arabon, Araros, Maris ș. c.). Ne pare rău, că D-l Tocilescu, care o pune între rîurile geto-dace, n'a încercat o etimologizare a iei (Dacia înainte de Romani, p. 614); de altmintrelea dînsul încă o identifică cu „Strelu" (p. 462).

Din toate spusele lui Dio rezultă deci acelaș lucru, ce a rezultat și din ale lui Ptolomeu, adăogînd încă fap-

28) Cu toată conștiozitatea sa Goos face aci o greșală destul de mare, ca să merite a fi îndreptată. Rîul Zăican nu să varsă de loc în Strei, precum susține dînsul, ci să varsă în apa Densușului lîngă Tuștea, de-aci trec amîndouă pe lîngă Hațeg și tocmai din jos de Sîntă-Mărie, după-ce primesc în sine și rîulețele: Apa podului, Rîul mare și Cioplea, să unesc cu un alt rîu și formează Streiul propriu zis. Astfel numirea de „Strei" o poartă numai rîul dela Hațeg înainte sp e Murăș, ear până la Hațeg rîulețele, ce'l formează, au diferite numiri, mai ales locale. De-aci provine confuziunea nemaipomenită, ce domnește la autori asupra Streiului. (Vezi mai ales Neigebauer, Dacien aüs den Überresten des classischen Alterthüms, Kronstadt 1851). Dacă ar fi cunoscut scriitorii străini acest fapt, ici n'ar mai fi vorbit de un Strei lîngă Grădiște; ai noștrii s'au luat după dînșii fără nici un control. Deci nici vorbă nu poate să fie de un Strei pe teritoriul vechei Sarmizegetuse. (După charta stat-majorului austriac și după comunicațiunile D-lui Aron Densușan, care a trăit mult timp în acele locuri).

tul important, că Sarmizegetusa iera udată de o apă destul de mare, ca să fie amintită de un scriitor subt numele iei propriu.

Al treilea scriitor al antichităţiĭ, care ne lăsă o notiţă din cele mai importante şi pe care o vom folosi cu mai multe ocaziuni, ieste *Ulpian*. Iel scrie în timpul lui Caracalla, între anii 211 217. Deşi ieste destul de cunoscut pasajul din Ulpian, cu toate acestea pentru însemnătatea lui îl cităm aci în întregimea sa: „In Dacia Zernensium colonia a divo Traiano deducta iuris italici est. Zarmizegethusa quoque eiusdem iuris est, item Napocensis colonia et Apulensis et Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit" (de censibus, lib. I. Dig. 50. 15. 1. 8. 9).

Vedem de-aci, că colonia noastră să bucura de dreptul italic, cel mai înalt privilegiu al municipalităţilor provinciale din imperiul roman, şi că prin urmare iea trebuea să fie unul din cele mai înfloritoare oraşe în Dacia. Despre aceasta însă vom vorbi mai multe în capitolul asupra „vieţiĭ municipale" în Sarmizegetusa.

Un al patrulea isvor ieste *„tabula peutingerană"*, desemnată probabil subt Alexandru Sever (222—235) după isvoare mai vechi şi păstrată până azi într'o copie de pe la 1265, făcută de un călugăr în Colmar. Intr'însa s'au strecurat multe greşeli pe care trebue să le atribuim atît defectuozităţiĭ originalului cît şi neştiinţei şi superficialităţiĭ călugărului copiator [29]). Astfel găsim în loc de Goti Gaetae, în loc de Bastarni Blastarni, deşi tot acolo să 'nsemnează „alpes bastarnice", şi multe altele. Cu toate acestea însă tabula peutingerană ieste de o însemnătate nespusă pentru cel ce voeşte să identifice locurile de azi cu cele vechĭ, deoarece iea ne dă cu destulă exactitate depărtările între diferitele staţiuni din timpul Romanilor.

Pe al doilea din cele trei mari drumuri ale Daciei tabula peutingerană ne arată Sarmizegetusa ca a zecea staţiune; ne-o dă însă subt numele corupt de: *„Sarmategte"*, lucru, ce nu trebue să ne uimească după cele ce

29) Vezi extractul lui Goos din prefaţa lui Mannert la ediţia tabulei peutingerane, în Studien etc. pp. 18—20.

am spus asupra stării, în care ni s'a transmis această tabulă prin călugărul neştiutor dela Colmar. Iel a făcut din Sarmizegetusa Sarmategte tocmai aşa cum a făcut din Bastarni Blastarni şi din Goti Gaetae. Depărtările indicate însă între diversele staţiuni ne ajută şi mai mult a preciza locul Sarmizegetusei. Dela Apulum până la acest oraş avem în tabula peutingerană cinci staţiuni, care toate la un loc fac o distanţă de 53 m. p. (—miliare romane, de cîte 1000 paşi romani), care transformate în măsurile noastre de azi ne dau aproape distanţa, ce să măsură şi acum între Grădişte şi Alba-Iulia (Apulum—Blandiana VIII m. p.; Blandiana—Germizera VIII m. p.; Germizera—Petris XIII m. p.; Petris—ad Aquas XIII m. p.; ad Aquas—Sarmategte XIIII m. p.; la un loc LIII m. p.)[30]).

In fine ultimul autor, care ne pomeneşte de Sarmizegetusa, ieste *geograful Ravenat*. Iel scrie în secolul al 9-lea d. Ch. şi pare a nu să fi folosit de tabula peutingerană. Deşi la iel găsim aceeaşi ignoranţă, ca şi la călugărul din Colmar—căci d. e. iel cuprinde subt numele de „Datia“ numai teritoriul între munţii Transilvaniei şi Tisa, ear Transilvania o pune în Moesia inferior—cu toate acestea în privirea numirilor geografice ieste destul de exact. Din cauza superficialităţii sale însă lasă adeseori silabe întregi afară, încît de-abia mai cunoşti adevărata fizionomie a numelui. Astfel face şi cu Sarmizegetusa, din care lăsînd afară cele două silabe din urmă, ne-o dă subt forma „*Sarmazege*“. Tot aşa ne dă Aluti, vetus în loc de pons Aluti, pons vetus ş. a.[31]).

Atîta-i tot ce-am putut aduna din autorii vechi asupra coloniei noastre. In rezumat notiţele să reduc la acestea: Sarmizegetusa iera capitala imperiului dac, situată acolo unde azi să află Gradiştea şi împrejurimile iei; pe lîngă iea trecea un rîu, ce să numea în timpul Dacilor Sargetia. Ocupîndu-să Dacia de Romani, Sarmizegetusa

---

30) Vezi drumurile Daciei în Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, pp. 441—457.—Un „miliarium“ roman sau 1000 de paşi romani fac a cincea parte dintr'un mil german; deci 53 de miliare fac cam 10 miluri germane, tocmai depărtarea, ce să pune de obiceĭ între Grădişte şi Alba—Iulia.

31) Goos l. c. Pentru aprecierea *autorilor şi celorlalte isvoare vechi vezi* şi cartea D-lui Tocilescu.

devine unul din cele mai înfloritoare orașe romane, deoarece vedem că capătă, nu știm de la ce împărat, dreptul italic, un favor, ce nu să acorda decît la municipalități însemnate. Cît de puține știri ne-au lăsat autorii asupra celui mai mare oraș din Dacia!

Din norocire însă descoperirile făcute în ruinele lui ne despăgubesc în mod îndestul de mulțămitor, căci iele ne arată prin mărturia cea mai eloquentă a monumentelor și inscripțiunilor un tablou aproape complet al vieții politice și sociale, ce a desvoltat colonia Sarmizegetusa în Dacia. Cu drept cuvînt putem aplica și aci vorbele lui Mommsen relativ la munic. și col. Apulum: „neque nos hodie sciremus quantopere floruisset, nisi essent tituli". Și 'n adevăr cu ajutorul acestor „tituli" sau inscripțiuni suntem în stare astăzi să reconstituim într'un mod destul de complet istoria politică și socială a Sarmizegetusei, dela fundarea iei până la disparițiunea vieții romane din Dacia. Inainte însă de a începe această a doua parte a lucrării noastre, care să va ocupa numai de Sarmizegetusa în epoca romană (căci dela Daci nu ne-a rămas nici o inscripție), să ne 'ntrebăm, care ieste originea acestui oraș și ce popor l'a 'ntemeiat?

Aci atît autorii cît și inscripțiile nu ne pot da nici un răspuns. Vom fi siliți deci să ne adresăm către sora nedespărțită a istoriei, filologia, care cu toată nesiguranța rezultatelor sale în această parte vechie a istoriei, totuși ne va da un răspuns îndestulător deocamdată. Trecînd cu vederea peste etimologiile de tot curioase și mitologice,—ca aceea, care deduce Sarmizegetusa dela un rege Sarmiz, nu știm de ce neam, al cărui nume formează partea întîia a cuvîntului, și dela „aethusa", care formează partea a doua și ar însemna colonie: deci Sarmizegetusa=colonia lui Sarmiz,—vom aduce aci două păreri serioase, după cartea D-lui Tocilescu, Dacia înainte de Romani, p. 607.

In catalogul numelor geto-dace, transmise nouă prin scriitori și alte isvoare, ajungînd la cuvîntul Sarmizegetusa Dl. Tocilescu constată mai întîi două cuvinte tracice, ce să aseamănă cu iea: orașul Zermizirga tot în Dacia și numele personal Ζερμιδίγεστος; apoi ne citează părerile

lui Grimm, Niebuhr şi Cuno asupra Sarmizegetusei în chipul următor: „Grimm (în Geschichte der deutschen Sprache 1. 209) şi Niebuhr (în Vortraege über alte Geschichte, Berlin III. 301. 159) sunt de părere că în Sarmizegetusa să unesc două cuvinte: Sarmaţii şi Geţii, de unde deduc existenţa unei alianţe între aceste două popoare. Cuno (la W. Schmidt, die Geten ŭnd Daken, în Archiv des Vereines f. sieb. Landk, IV. 59) comparînd elementul γητουση, getusa, cu γεται din Τυρεγέται (Strabo 306), Tyragetae (Pliniu IV. 83). Τυραγέται (Ptol. III. 5. 25) în sens de „locuitori dela Tyras" explică Sarmizegetusa prin Sarmategetusa sau Sarmategetaisa=oraşul Sarmaţilor."— Din aceste două păreri, emise de distinşi indogermanişti, noi adoptăm pe a lui Cuno, care ni să pare mai ştienţifică şi cu un caracter mai puţin mitologic. Fie una sau alta adevărată, iele ne dovedesc în tot cazul originea sarmatică a Sarmizegetusei sau dacă nu atît, cel puţin conlocuirea Sarmaţilor cu Geţii în acest oraş. Aceasta ne dă un nou argument pentru prezenţa Sarmaţilor în Dacia traiană, fapt foarte important pentru istoria noastră, dar puţin apreciat pănă acuma de istoricii noştrii.

B). Inscripţiunile.

După-ce am spus aproape tot ce să poate spune asupra Sarmizegetusei înainte de cucerirea romană, să cercetăm din inscripţiuni, ce soartă a avut această superbă capitală în tot decursul dominaţiunei romane în Dacia. Ca să putem însă ţinea o ordine în chaosul de notiţe ce vom scoate din inscripţiuni, vom subimpărţi această parte a lucrăriĭ noastre in două: întîi vom face istoria externă a coloniei Sarmizegetusa, urmărind-o dela fundarea pănă la dispariţiunea iei, ear în a doua parte vom face istoria internă a coloniei, aceea, care ieste mai mult elucidată şi care ne va da rezultatele cele mai mulţămitoare.

I. Istoria externă.

Am văzut în întroducere, că prefacerea Daciei în provincie romană să 'ntîmplă între anii 107—112 şi că

inscripţiunile romane încep dela 108 d. Ch Tot în acest interval să iau şi cele dintîi măsuri pentru romanizarea provinciei sau cu alte cuvinte încep a să funda cele dintîi municipalităţi romane, atît subt forma de municipii cît şi subt forma de colonii. Impăratul Traian, care a cunoscut marea însemnătate a posesiunei Daciei pentru imperiul roman şi care din această cauză a făcut atîtea jertfe pentru supunerea iei[32]) să puse iel însuşĭ cu tot zelul pe organizarea nouei provinciĭ. Dela iel datează aproape toate lucrările şi aşezămintele Romanilor în Dacia: fundarea oraşelor, precum Drobetae, Porolissum ş. c., esploatarea minelor,[33]) fortificarea castrelor [34]) etc. Iel ridică cel dintîi oraş dac, Napoca, la rangul de municipiu [35]) şi iel fundează într'alt oraş dac, in Δίερνα, una din cele dintîi colonii, „colonia Zernensium" după spusa lui Ulpian [36]). In aceste nouă organizări să observă un principiu general, urmat atît de Traian cît şi de ceilalţi împăraţi: iei colonizară în deosebi oraşele deja existente şi numai în mod excepţional fundară nouă colonii sau castre în locurile, care li să păreau însemnate mai ales din punctul de vedere strategic. (Goos, Studien p. 32).

Tot aşa făcù împăratul Traian şi cu Sarmizegetusa, a doua colonie şi cea mai însemnată din cele fundate de dînsul în Dacia. Iea fusese capitala imperiului dac; iera situată într'una din cele mai frumoase văi ale Transilvaniei şi iera adăpostită de toate părţile prin munţi şi ape: nimic mai natural, decît ca Traian să gîndească a face din acest oraş centrul politic şi social al nouei sale provinciĭ. Iel o ridicà de-odată la rangul de colonie, inzestrînd-o de la 'nceput cu toate drepturile ce aveau astfel de municipalităţi în provinciile imperiului roman. Suntem

32) Aceasta nu exclude părerea, că unul dintre motivele, ce au îndemnat pe Traian să supună în mod definitiv Dacia, a fost şi sentimentul de răsbunare pentru necredinţa ce arătaseră Dacii în urma păcii încheiate la sfîrşitul primului răsboĭ.

33) Cu aceasta să leagă colonizarea Piruştilor din Dalmaţia (Goos, Untersüchüngen über die Innerverhaltnisse des Trajauischen Daciens, în Archiv des Vereines, XII (1874) p. 158).

34) Precum cel dela Cincu mic (Kleinschenk) şi Apulum (Goos, Apulum p. 3. sg).

35) Vezi miliarul lui Traian, C. I. L. III. n. 1627 dela an. $^{109}/_{110}$ d. Ch. şi întroducerea lui Mommsen la inscripţiile din Napoca, C. I. L III. p. 169.

36) C. I. L. III. p. 248.

fericiţi de a avea şi azi, deşi în nişte copiĭ foarte alterate, inscripţia ce ne dovedeşte acest fapt, găsită în ruinele Grădiştei. Inscripţia de fundare ni s'a păstrat anume în trei copiĭ diverse, din care a treia ieste foarte tare interpolată. Iele au dat naştere la interesante şi variate hipoteze, pe care le vom aduce şi noi aci, ca să ne putem pronunţa pentru una sau alta din tr'însele.

Ilustrul Mommsen, comparînd acele trei copiĭ în C. I. L. III. n. 1443, restitueşte inscripţia, al căreĭ original din nenorocire s'a perdut, în chipul următor:

ex AV*ctoritate imp. cae*
SARIS . DIVI . NERV*ae f.*
TRAIANI . AVGVSTI
CONDITA . COLONIA
DACICA

PER
leg. V . M . SCAVRIANVS p. C. 110
leg. EIVS.PRO.PR
d. d.

; în traducerea lui Mommsen: *(Ex auctoritate imperatoris Cae)saris divi Nerv (ae filii) Traiani Augusti condita colonia dacica per(legionem) quintam m(acedonicam). Scaurianus (legatus) eius pro pr(aetore) d(e)d(icavit).*" Inscripţia s'ar părea cu atît mai autentică, cu cît tot de la Traian ni s'a păstrat (Renier n. 1479) o altă inscripţie de fundare, aproape identică cu a noastră, aceea a coloniei Thamugadi în Numidia: „*Imp. Caesar [divi] Nervae f. Nerva Traian[us Aug] Germani[c]us pon[t. max. imp....] tr[i]b. po[t. iiii co]s III p.[p.] co[loniam Mar]c[i]anam Tr[ai]anam Th[amuga]di per leg. III Au[g. condidit.. M]unati[us] Gallus leg. Aug. pro[pr.] d(e)[d(icavit)].*" Cu toate acestea încontra interpretăriĭ, ce-a dat Mommsen, a ridicat iel însuşĭ nişte obiecţiuni, pe care caută să le înlătureze, dar fără succes. Iele sunt următoarele:

a) Mai întîi ieste un ce neobicinuit ca legiunea a cincea macedonică să obvie în inscripţii însemnată numai cu simplul M. în loc de Mac. sau Maced.; această obiecţiune însă să poate înlătura în urma descoperirilor mai nouă făcute mai ales la Troesmis, unde atît pe inscripţii cît şi pe sigilele legiunei obvin numai literele V.M. (Vezi

C. I. L. III n. 6162 şi 6169 şi tegulele din Bucureşti, copiate de Hirschfeld în Epigraphische Nachlese p. 51 şi primite în Ephemeris epigraphica, vol. II. n. 460 şi 461).

Ceeace nu să poate însă înlătura, ieste obiecţiunea, că participarea legiunei a 5-a macedonice la răsboaele dacice şi petrecerea iei în Dacia după cucerire, ieste încă o hipoteză neîntemeiată pe nimic sigur până acuma. Aceasta o constată şi Mommsen în alt loc zicînd: neque argumenta certa suppetunt, quibus evincas legionem V Macedonicam in bellis Dacicis Traiani interfuisse, cum constet eam, si quidem interfuit, paullo post rediisse in Moesiam“ (C. I. L. III. p. 232). Şi cu toate acestea în acelaş loc zice Mommsen: „neque quidquam obstat, quominus legio V Macedonica et in bello illo pugnarit et postea Sarmizegetusam condiderit, antequam in castra antiqua Moesica rediret“. Aceasta o dă ca o simplă hipoteză, fără ca s'o poată funda pe ceva real şi neîndoios. Ba ce ieste mai mult, în întroducerea la inscripţiile din Dacia Mommsen să declară contra participărei legiunei a V-a mac. la răsboaele dacice (C. I. L. III. p. 160—161). Goos, care scrise cu un an mai tîrziu dizertaţia sa asupra relaţiunilor interne ale provinciei Dacia, ca să scape frumoasa interpretare a lui Mommsen, susţine la p. 161 (Archiv des Verein. 1874), că legiunea a 5-a mac. după liniştirea Daciei zidi Sarmizegetusa şi la sfîrşitul domniei lui Traian trecù în Moesia. Iel să bazează însă pe nişte fapte aşa de nesigure-cum sunt aşa numitele „cursus honorum“ din două inscripţii, cunoscute încă lui Dierauer-încît noi nu putem primi de bună argumentarea sa. O a doua împrejurare în fine, care ieste încontra părerii lui Mommsen şi Goos, credem a fi aceea, că nu s'a găsit în Dacia nici o urmă de petrecerea legiunei a 5-a mac. în timpul de care ieste vorba. Iera natural să să găsească în Sarmizegetusa şi 'mprejurul iei tegule, inscripţii sau alte rămăşiţe dela leg. V. mac, dacă iea ar fi petrecut acolo. Până cînd nu să vor afla deci astfel de urme sigure noi susţinem, că leg. V. mac. nici n'a luat parte la răsboaele dacice nici n'a fundat iea colonia Sarmizegetusa.

b.) A doua obiecţiune tot atît de serioasă, ce să poate face interpretării lui Mommsen, ieste că legatul Scau-

rianus să află trecut în inscripţie numai cu cognumele său, lucru cu totul neobicinuit în epigrafia romană. Mommsen caută să justifice şi această interpretare şi găseşte o analogie în n. 1081 (din Apulum), unde un „Scaurianus“ face o dedicaţie lui Joe şi zeilor penaţi; dar nouă ni să pare că acest Scaurianus nu poate fi nicidecum guvernatorul Daciei, Terentius Scaurianus, deoarece acesta resida în Sarmizegetusa, nu în Apulum. Inscripţia ieste de sigur a unui particular modest, care 'şĭ putea însemna numele său numai „Scaurianus“, nici decum însă a guvernatorului Daciei, care iera persoana oficială cea mai însemnată a acestei provinciĭ.

După toate acestea suntem nevoiţi să adoptăm deocamdată interpretarea, dată de Borghesi iu „annal. dell' inst.“ 1855. p. 31, pe care o primeşte şi Hirschfeld în Epigraphische Nachlese 1874. p 5. Iea ieste următoarea:

. . . *imp. cae*SARIS.DIVI-NERV*ae f.*
NERVAE . TRAIANI . AVGVSTI.
CONDITA . COLONIA . DACICA.
PER *terenti*VM. SCAVRIANVM.

Astfel restituită şi interpretată inscripţia ne spune numai atît, că „colonia dacica“ i. e. Sarmizegetusa a fost fundată după porunca împăratului Traiau între anii 109/110 sau în cel din urmă din aceşti doi ani, subt îngrijirea lui Terentius Scaurianus, cel dintîi guvernator al Daciei. Care legiune sau ce fel de trupe militare fură întrebuinţate pentru acest lucru, nu putem şti. Cît pentru noi, ni să pare din cercetările, ce am făcut până acum, că mai curînd a luat parte la edificarea coloniei legiunea a XIII-a gemină decît a V-a mac., deoarece cea dintîi ne-a lăsat destule urme pe teritoriul vechei Sarmizegetuse. Această chestiune însă o vom desvolta mai tîrziu într'un capitol asupra armatei romane în Sarmizegetusa. [37])

Deşi, cum vedem, împrejurările amănunţite subt care a fost întocmită colonia noastră nĭ sunt puţin cunoscute,

37) Ne mirăm cum Iung aproabă fără nici o critică părerea lui Mommsen şi răspinge pe a lui Hirschfeld, atît în Roemer ünd Romanen, p. 92, unde zice: „die genannte Legion scheint an dem 2 dac. Kriege Antheil genommen zu haben ünd vor ihrer Rückkehr in die mösischen Garnisonsorte eben zu diesen Arbeiten verwendet worden sein“, cît şi în Die Romanischen Landschaften p. 383, cea dintîi tipărită la 1877, a doua la 1881.

faptul general, că iea a fost fundată de însuşĭ împăratul Traian, ieste mai pe sus de orice îndoială. Dacă Traian a întemeiat, după spusa lui Ulpian, colonia Zernensium, cu atît mai mult a trebuit să 'ntemeieze iel colonia Sarmizegetusa, deoarece aceasta pare să fi fost singura cetate însemnată, ce găsiră Romanii în Dacia la ocupaţiunea iei. [38].) Care din aceste două colonii să fi fost fundată mai întîi nu putem şti cu deplină siguranţă Credem însă că cea mai vechie ieste Sarmizegetusa şi ne sprijinim această părere pe următorul fapt:

Ieste incontestabil, că cel mai vechĭ titlu, ce poartă colonia noastră în inscripţii, ieste *„colonia dacica."* Acesta ni s'a păstrat în patru inscripţii, din care una o cunoaştem, căci ieste însaşĭ inscripţia de fundare (C. I. L. III. 1443); a doua ieste n. 1572 din Mehadia, în care găsim un *„aug(ustalis) col(oniae) dac(icae)"*; a treia ieste n. 1100 din Apulum, pusă de un *„T. Fl(avius) Longinus vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) II Pann(oniorum), dec(urio) col(oniae) Dac(icae), dec(urio) mun(icipii) Nap(ocae)"* etc; a patra şi cea mai impor tantă ieste n. 1323 din Ampelum, care o transcriem întreagă:

„D(is) m(anibus) P. Celsenio Constanti dec(urioni) col(oniae) Delmatiae Cl(audia) Aequo, item dec(urioni) col(oniae) Daci(cae) v(ixit) a(nnos) XXX. M. O[p]ellius Adiutor II(vir) col(oniae) Daci(cae) h(eres) t(estamento) v.... p(osuit)."

Mommsen în C. I. L. III. p. 228 crede că, de oarece acest titlu simplu de „colonia Dacica" obvine chiar în inscripţia de fundare, pusă la an. 110 d. Ch., iel trebue să fie cel mai vechĭ titlu al coloniei şi că prin urmare celelalte trei inscripţii, care 'l mai conţin, trebuesc să fie din timpul lui Traian (Quare colonia Dacica, zice iel, nomine Sarmizegetusae omisso certum indicium videtur esse aetatis Traianae). Noi adăogăm pe lîngă observaţia lui Mommsen, că titlul „colonia dacica" ieste un adevărat titlu oficial şi că prin urmare, dacă obvine în timpul lui Traian, iel trebue să fie fără 'ndoeală cel mai vechĭ. Aceasta ne-o dovedeşte şi mai mult inscripţia din Ampelum (C. I. L. III. n 1323), în care găsim pe un P. Celsenus Constans, originar din Aequum (în Dalmaţia medi-

38). Hirschfeld, Epigraphische Nachlese züm Corpus Inscriptionum Latinarum v. III aüs Dacien ünd Moesien, p. 5. (1874).

teraneă) și fost decurion al coloniei Delmatia ocupînd onorificul post de decurion al coloniei Sarmizegetusa, numită atunci dacica. Că iel iera Dalmatin din Aequum să vede foarte bine din titlul său: „dec. col. Delmatiae Cl Aequo“ Astfel de Dalmatini din Aequum să mai amintesc și în inscripțiile 1262 (din Alburnus major) 1108 și 1223 (din Apulum) și ieste probabil, că iei au fost aduși încă din timpul lui Traian împreună cu ceilalți Dalmați pentru exploatarea minelor de aur din munții apuseni. [39].) Dacă ieste așa, atunci cum ne putem închipui că un Dalmatin, adus în Dacia la porunca împăratului Traian, ar fi putut să ajungă decurion în capitala Daciei, afară decît în timpurile foarte apropiate de cucerire, cînd provincia deabea începuse a să organiza și cînd, după cum zice Mommsen, „Apulum aut reipublicae formam nullam haberet aut certe sub Kanabarum nomine minus honestiorem“ (C. I. L. III. p. 219), Deci, cum zice mai încolo Mommsen, nu trebue să ne mirăm că acest Dalmatin a putut obținea decuroniatul în Sarmizegetusa.

Toate acestea ne arată, că cel mai vechĭ titlu al Sarmizegetusei romane a fost „colonia dacica“; terminul însușĭ nu l'am explicat însă până acum. Mommsen n'a încercat nici o explicare. Hirschfeld (Epigr. Nachl. p. 5) crede că acest titlu l'a păstrat Sarmizegetusa numai atîta, cît timp iea iera singura colonie romană în Dacia; îndată ce să fundă a doua colonie, iea luà alt titlu („Sarmizegetusa... war, wenn man aus dem ihr in den älteren dacischen Inschriften beigelegten Namen: colonia Dacica schliessen darf, ursprünglich wohl die einzige Colonie in Dacien“). Această explicare o primiră și ceilalți istorici ai Daciei; precum Goos în Innerverhältnisse și Iung în cele două cărți ale sale. Deducem deci că Sărmizegetusa n'a purtat mult timp acel titlu, deoarece chiar subt Traian a trebuit să'l

39) Vezi ce spune Mommsen în C. I. L III. p. 214. Mai compară și n. 1322 „*Dalmata princeps adsignatus ex m(unicipio) Splono*“, ceeace însamnă transferat din porunca împăratului din Dalmația în Dacia. și n. 1312 (C. I. L. III), unde să pomenește cel dintîi „procurator Aurariarum“, M Ulpius, de bună samă un libert al lui Traian, al carui nume l'a și adoptat. Acestea ne arată că exploatarea minelor de aur s'a 'nceput în timpul lui Traian și că prin urmare Dalmatinii fură aduși tot atunci pentru acest lucru. Tot așa a trebuit să să'ntîmple și cu Dalmatinul nostru din n. 1323.

lapede după întemeierea coloniei Zernensium in vechia Δίερνα (lîngă Orşova de azi).

Să ne'ntrebăm acum, ce titlu luà colonia Sarmizegetusa după pierderea celui dintîi? După inscripţiile găsite până astăzi reiese cu cea mai mare siguranţă, că titlul adoptat în mod oficial după fundarea celorlalte colonii, ieste „colonia Ulpia Traiana Augusta“. Acest titlu mai augmentat obvine pentru prima oară într'o dedicaţie, ce face colonia împăratului Hadrian la an. 118 d. Ch., în care iea să subscrie: *„colon(ia) Ulpia Traiana Aug(usta) Dacic(a) Sarmizeg(etusa)“*.[40]). Că ieste de la 118 d. Ch. să vede din titlurile date împăratului Hadrian, între care să află şi *„trib(unicia) potestate II“*, care nu putea fi decît la anul amintit (C. I. L. III. n. 1445).[41]) De la 118 d. Ch. înainte colonia vine in inscripţiĭ subt diferite numiri, unele mai complete altele mai necomplete, precum le vom vedea mai tîrziu.

Ieste natural să ne punem acum întrebarea, cine a dat acest nume coloniei şi cînd i l'a dat, căci ieste un fapt istoric destul de important, ca să merite a fi lămurit cît să poate mai bine. Titlul, cum am spus, îl întîlnim întîiaşdată la 118 d Ch., deci în al doilea an al domniei lui Hadrian, (care ţine dela 117—138); iel trebuea, va să zică, să fi fost dat coloniei în acest an sau înainte. S'ar putea crede—deoarece titlul nu obvine cu siguranţă în nici o inscripţie din timpul lui Traian-că iel a fost dat coloniei de către Hadrian; această hipoteză s'ar întemeia însă pe un fapt cu totul exterior şi întîmplător, deaceea nici nu ştim să fi fost susţinută de cineva. Nu rămîne decît să atribuim acest titlu însuşĭ fundatorului coloniei, lui Traian, şi aci suntem ajutaţi de un fapt general, ce să observă în imperiul roman cu ocaziunea fundărilor de colonii Acestea, cum am amintit şi'n întroducere, luau adeseori numele împăratului, subt care să deduceau. Aşa

40) Ackner şi Müller, die Römischen Inschriften in Dacien, Wien 1865, dau această inscr. la n. 152 cu acea greşală că în v. 7. pun „cos II“ în loc de simplu „cos“.

41) Titlul citat obvine şi în n 165 din Ack. şi Müll., care nu ieste însă de la 119 d. Ch, cum cred cei doi editori, ci din timpul lui Antonin Piul (138—161), căci subt acest împărat a fost Terentius Gentianus guvernator al Daciei (Goos, Innerverhältnisse p. 142 şi C. I. L. III. n. 1463).

am văzut în inscripţia de fundare a coloniei Thamugadi, că aceasta să 'ntitulează: *„co[loniam Mar]c[i]anam Tr[ai]anam Thamugadi,“* tot după numele împăratului Traian.[42]) Astfel a trebuit să să 'ntîmple şi cu Sarmizegetusa: la 'nceput Traian o numi colonia dacica, ear după ce fundà şi alte colonii dacice îi dete după numele său „Ulpius Traianus“ titlul măgulitor de: „Ulpia Traiana Augusta“, pe lîngă care să mai alătura cîteodată şi cel dintîi „dacica“ şi numele cel vechĭ al oraşului „Sarmizegetusa“.

Atîta putem şti cu siguranţă despre ceeace a făcut Traian pentru favorita sa colonie din Dacia[43]). Vom vedea la istoria internă a coloniei dacă se poate atribui tot lui Traian importanţa politică, ce căpătà Sarmizegetusa în timpii cei dintîi ai dominaţiunei romàne în Dacia. Trecem deci la Hadrian.

Iel domneşte dela 117—138 d. Ch. Subt dînsul ştim, că Dacia fù ameninţată de Iazygi, popor ce locuea între Tisa şi Dunăre, şi că împăratul, ca să poată 'năbuşi mai curînd această răscoală a Iazygilor, concentrà toată puterea militară din aceste părţi în mînile lui Q Marcius Turbo, prefectul Egiptului. Acesta capată pentru timpul răsboiului guvernarea Daciei şi Panoniei, ca din aceste două provincii deodată să atace pe Iasygi şi să-i strîngă la mijloc (Dacia Turboni credita titulo Aegyptiacae praefecturae, quo plus haberet auctoritatis, ornato“, vita Hadr. c. 7). Turbo în scurtă vreme bate şi linişteşte pe Iazygi, ear colonia Sarmizegetusa, care iera mai mult ameninţată de cătră aceia, deoarece ieste situată mai a-

42) O a treia colonie zidită de Traian ieste „colonia Traiana“ din Galia belgică Vezi în Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, par Daremberg et Saglio, p 1317, la articolul colonia, lucrat după cele mai bune isvoare vechi şi moderne de G. Humbert.

43) Nu ne-a rămas nici o peatră, nici un monument, care să ne ateste şi celelalte măsuri ce trebue să fi luat Traian pentru întărirea şi înfrumseţarea iubitei sale coloniĭ. Să vor descoperi poate de aci 'nainte. Spre despăgubire totuşi ne-a rămas un mic fragment, care ieste fără 'ndoială din o dedicaţie de mulţămire făcută de colonie fundatorului său Fragmentul s'a găsit în Grădişte şi ieste următorul: |CAES · TRA| (*(Caes(ari) Tra(iano)*) C. I. L. III. n. 1444.— Găsim cu cale a aminti aci, deoarece mulţi să folosesc încă de colecţiunea lui Ackner şi Muller, că inscr. de la n, 150 din acea colecţie, care pare a fi o dedicaţie oficială a coloniei Ulpia Traiana cătră împăratul Traian, şi încă din anii 107—108, cînd nici nu exista „colonia Ulpia Traíana“, ieste sau o falşificaţie sau o interpretare greşita. De acestea să găsesc mai multe în colecţia amintită; asupra lor vom mai avea ocaziune a atrage atenţiunea cetitorilor.

proape de dînşii, ridică o peatră în amintirea lui Turbo cu următoarea inscripţie:

„Q Marcio. Turboni Frontoni. Publicio Severo. praef(ecto) praet(orii) imp(eratoris) Caesaris. Traiani Hadriani. Augusti. p(atris) p(atriae) colon(ia) Ulp(ia) Traian(a) Aug(usta) Dacica Sarmizegetus(a)“. (C. I. L. III. n. 1462).

Ni s'a mai păstrat încă din vremea lui Hadrian o însemnată inscripţie, care ne dovedeşte cît de mult să interesa acest împărat de prosperarea coloniei noastre. Iea ne arată, că după porunca împăratului guvernatorul Cn. Papirius Aelianus aduse între anii 132/133 apă în oraş, ceeace însamnă pe acele vremi că construi aqueducte, care, cum ştim, ierau nişte construcţiuni în adevăr grandioase şi costau sume enorme de bani. Inscripţia ieste aceasta:

„Imp(eratore) Caes(are) Divi Traiani Parthici f(ilio) Divi Nervae nep(ote) Traian(o) Hadrian(o) Aug(usto) pont(ifice) maximo trib(unicia) potest(ate) XVI co(n)s(ule) III p(atre) p(atriae) aqua inducta colon(iae) Dacic(ae) Sarmiz(egetusae) per Cn. Papirium Aelianum legat(um) eius pr(o) pr(aetore)“ C. I. L. III. n. 1446.

Pentru aceasta şi alte îmbunătăţiri, ce de bună samă va fi făcut Hadrian în Sarmizegetusa, colonia îi dedică mai multe pietrii, din care ni s'a păstrat una, dar foarte mutilată, în Grădişte. C. I. L III. 1447.

Subt lunga domnie a lui Antonin Piul (138—161) înfloreşte întreaga provincie şi afară de o mică răscoală a Dacilor[45]) iea să bucură de linişte completă. Sarmizegetusa îşi urmă desvoltarea şi progresul, ce luase subt cele două domnii anterioare. Insuşî împăratul Antonin Piul o socoti demnă de a'l avea pe dînsul pentru cîtva timp ca cel mai înalt magistrat, ca „duumvir quinquennalis“. Inscripţia din C. I. L. III. n. 1497 ne atestă acest fapt:

„M. Comin(io) M. f. Pap(iria) Quinto, pontif(ici) col(oniae)

---

44) Aducerea unui aqueduct într'un oraş din vremea Romanilor iera un eveniment din cele mai însemnate pentru istoria acelui oraş; din cauza aceasta găsim totdeauna amintite asemenea evenimente în inscripţii. Vezi C. I. L. III. n. 1061, unde să vorbeşte de construirea unui aqueduct în Apulum pe timpul lui Antonin Piul şi subt îngrijirea lui M. Statius Priscus, leg. Aug. pe la 158 d. Ch. (Goos, Innerverhältnisse, p. 140).

45) Capitolin ne spune: „Dacos rebellantes contudit“ (sc. Antoninus), va să zică Dacii supuşi şi rămaşi în provincie să răsculară şi fură domoliţi în curînd. Vezi Goos, Studien, p 58 şi nota 153.

Sar(mizegetusae) et praef(ecto) q(uin) q(uennali) pro Antonino imp(eratore), patr(ono) coll(egii) fab(rum), eq(uo) p(ublico), ordo col(oniae) ob mer(ita) ipsius".

Aceasta ne spune, că împăratul Antonin primind a fi duumvir quinquennalis în Sarmizegetusa, şi-au numit un suplinitor, pe Q. Cominius (amintit şi în n. 1476 şi 1513), care iera unul din cei mai de frunte bărbaţi ai coloniei ca pontifex şi ca patron al colegiului fabrilor şi care îşĭ cîştigà în funcţiunea de duumvir merite atît de mari pentru colonie, incît senatul acesteia, aşa numitul „ordo coloniae", îi decretà o statuă călare pe cheltueala comunei. N'avem să ne mirăm de aceste merite atît de mari a le prefectului quinquenal, deoarece atunci cînd însuşĭ împăratul să alegea II vir colonia să bucura de drepturi deosebite (v. Lex Salpens. c. 24)[46]). Despre acestea vom vorbi mai pe larg cînd vom ajunge la viaţa municipală a Sarmizegetusei.

O singură amintire ni s'a mai păstrat despre împăratul Antonin in n. 1448 C. I. L. III. Un decurion al coloniei, Q. Aurelius Q. F. Tertius, dedică o peatră împăratului Antonin la an. 142 d. Ch., în care ne spune, că a dat „*ad annonam HS LXXX N̄* (=sestertios LXXX nummos) *ob honorem flamonii*". Ni să pare că acel decurion a căpatat rangul de flamen tocmai sub duumviratul lui Antonin, din care cauză a şi ridicat acestuia piatra comemorativă cu inscripţia amintită. Am putea deci să punem duumviratul lui Antonin în an. 142 d. Ch.

Atîta putem spune de o camdată asupra istoriei coloniei Sarmizegetusa până la moartea lui Antonin şi suirea pe tron a lui Marc Aurel (161 d. Ch.) Această perioadă, care cuprinde domniile celor trei împăraţi: Traian, Hadrian şi Antonin Piul, o vom numi: *perioada întîia* în istoria coloniei noastre. Iea să caracterizează prin fundarea şi desvoltarea treptată a coloniei, prin întărirea şi înfrumseţarea iei cu zidiri publice şi private, precum şi prin stabilirea tuturor formelor de administraţie municipală romană. Insă tocmai cînd colonia noastră să afla pe calea indicată de progres şi prosperitate să înaugurează cu triste presemne domnia lui Marc Aurel, la an.

46) Comp. Iung, Roemer ünd Romanen, p. 93.

161 d. Ch. Şase ani după aceasta, la 167, începe faza întîia a răsboiului marcomanic, în care să năpustiră asupra provinciei înfloritoare oardele germanice şi sarmatice, precum: Marcomanii, Quadii, Hermundurii Noriscii, Iazygii şi Sarmaţii. Cu o mică întrerupere de doi ani dela 175—177 răsboiul marcomanic ţine dela 167—180, adecă până la moartea lui Marc Aurel. Centrul operaţiunilor militare romane iera în Carnuntum şi Vindobona, aripa stîngă apăra Castra Regina din Raetia, ear aripa dreaptă apăra Sarmizegetusa [47]). Cea din urmă numai ne interesează aci. Iea iera comandată de Cl. Fronto, guvernator deodată al Daciei şi al Moesiei superioare, ca să aibă la dispoziţia sa trupe mai numeroase şi să nu fie împedecat în mişcările sale. Fronto să luptă cu bărbăţie şi învinge de mai multe ori pe barbari, eliberînd pe Sarmizegetuseni pentru cîtva timp de groaza nespusă, în care să aflau. O inscripţie găsită la Grădişte in anul 1823 ne arată cum îl onorară cetăţenii Sarmizegetusei prin una din cele mai frumoase dedicaţiuni. Fiind prea lungă extragem ce ieste mai important dintr'însa:

„*M(arco) Cl(audio) Ti(berii) filio Quirin(a) Frontoni co(n)s(uli) leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) trium Dac(iarum) et Moesiae sup(erioris), comiti Divi Veri Aug(usti), donat(o) donis milit(aribus)..... col(onia) Ulp(ia) Traian(a) Aug(usta) Dac(ica) Sarmiz(egetusa) patrono, fortissim(o) duci, amplissim(o) praesidi.*“ (C. I. L. III. n. 1457).

Inscripţia pare a fi pusă în memoria lui Cl. Fronto în urma morţiĭ acestuia, care s'a 'ntîmplat după anul 171, cum a calculat Borghesi [48].) In tot cazul victoria lui cade între anii 170—171 şi fù o victorie trecătoare. Cu atît mai uşor putem vedea din aceasta, ce groază a trebuit să înspire acel răsboĭ locuitorilor din Sarmizegetusa!

O altă urmă a răsboiului marcomanic în Sarmizegetusa s'a descoperit de curînd de către Mommsen în schedele lui Veranţiu, care ne spune, că a aflat'o în Grădişte. Inscripţia este următoare:

47) Iung, Roman. Landschf. pp. 322 şi 333. Mai pe larg în Goos, Studien, pp. 58—63.

48) Vezi lista guvernatorilor din Dacia la Goos, Innerverhältnisse, p. 142. (Archiv des Vereines XII. 1874).

i m p. c a e s.
m. a u r. a n t o n i n o a u g
pont. MAX . TRIB *pot... imp. .. cos...pro*
*c*OS . ARMEN . MED *parth. max. diui*
ANTONINI. FIL . DIVI . *ueri parth.max. fra*
*t*RI. DIVI HADR . NEP. DIVI . *triani . parth*
PRONEPOTI . DIVI . NERVAE *abnep. co*
LONIA . VLP . TRAIAN . AVG . DAC
ANCIPITI . PERICVLO . VIRTV
TIB . RESTITVTA (Ephemeris epigraphica, vol. IV. 1879. n. 188)

Traducerea o facem astfel: *Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aur(elio) Antonino Aug(usto) pont(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate)... imp(eratori)... co(n)s(uli).. proco(n)s(uli), Armen(iaco) Med(ico) Parth(ico) max(imo) divi Antonini fil(io) Divi Veri Parth(ici) max(imi) fratri, Divi Hadriani nep(oti), Divi Traiani Parth(ici) pronepoti, Divi Nervae abnep(oti) colonia Ulp(ia) Traiana Aug(usta) Dac(ica) ancipiti periculo virtutib(us) restituta.*"

Inscripţia ieste autentică, căci Mommsen, care a editat-o nu aruncă nici o îndoială asupra iei Constatăm deci dintr'însa, că colonia Ulpia Traiana mîntuită de pericolul îndoit ce o ameninţa, mulţămi prin o dedicaţie mîntuitorului iei, împăratului Marc Aurel. Nu putem defini însă ce-a putut fi acest duplu pericol, „anceps periculum", cum să exprimă inscripţia. Nu cumva să fi fost vre-o răscoală a Dacilor rămaşi în părţile sud-ostice ale Transilvaniei, care ierau mai puţin apărate de Romani şi mai de fel locuite de dînşii? S'ar explica atunci foarte lesne atacul din două părţi: despre sud-ost şi despre nord-vest. Aceasta o dăm ca o simplă hipoteză. [49]) Ceeace ni să pare mai probabil ieste, că Sarmizegetusa n'a avut să sufere aşa de mult din partea barbarilor în răsboiul marcomanic, deoarece poziţia iei iera adăpostită şi apărată de toate părţile prin munţi, strîmtori şi ape. Deaceea nici nu ni s'au păstrat în Sarmizegetusa urme mai vădite despre acest răsboĭ, precum s'au păstrat spre pildă în părţile nordice ale Transilvaniei, unde s'au găsit la Roşia renumitele table cerate, datate toate dintre anii 131—167 şi îngropate

49) „Anceps periculum" s'ar putea explica şi prin însemnarea lui „anceps" de ameninţător, grozav, puternic, care obvine de vre-o două ori în clasicitate.

de bună samă cu ocaziunea unei fugi a locuitorilor deacolo în an. 167, la 'nceputul răsboiului[50]).

Tot ca o mulţămire pentru isbînzile săvîrşite în răsboiul marcomanic să pare că ridică colonia Sarmizegetusa şi piatra cu inscripţia de sub n. 1450 C. I. L. III, dedicată lui Verus, fratele lui Marc Aurel, la an. 172 d. Ch.

Răsboiul marcomanic a avut o însemnată urmare pentru istoria ulterioară a coloniei Sarmizegetusa. Măsurile, ce împăratul Marc Aurel să văzù silit să le ia chiar în decursul acelui răsboĭ (precum ni să pare nouă) cu privire la administraţia generală a provinciei Dacia, scăzură încîtva importanţa coloniei noastre. Apulum, care primeşte pe la 180 d. Ch. o nouă colonie romană şi devine municipiu din Kanabae ce iera[51]), începe a să ridica repede şi ajunge în curînd a fi egal în strălucire cu Sarmizegetusa. La aceasta contribui mai mult împrejurarea că iel deveni centrul militar al Daciei, precum şi rămase deatunci incoace totdeauna Inflorirea oraşului Apulum ieste legată şi de împărţirea în trei părţi a Daciei precum şi de alte întîmplări însemnate pentru colonia Sarmizegetusa, pe care nu le putem trata aci, căci cer prea mult loc, ci le vom lămuri întru cît vom putea în istoria internă a Sarmizegetusei, unde îşĭ au locul lor mai potrivit.

Incheind deci de o camdată cu istoria Sarmizegetusei subt Marc Aurel, ajungem la timpul lui Septimiu Sever, care domneşte de la 192—211. Trecem peste domnia lui Comod, care ţine de la 180—192 umplînd intervalul între Sever şi Marc Aurel, de oarece inscripţiile nu ne spun nimic asupra acestuĭ împărat. Iel ieste amintit numai odată într'o piatră din timpul lui Sever de la 198—210 împreună cu acesta şi cu Geta (probabil). C. I. L. III. 1451.

Septimiu Sever ieste unul din cei mai însemnaţi împăraţi pentru Dacia. Iel s'a interesat foarte mult de această provincie şi iera natural să facă aşa, deoarece fusese pro-

50) V. C I. L. III. pp. 921—923 întroducerea lui Mommsen la tablele cerate şi Goos, passĭm în operele sale, d. e. die Römische Lagerstadt Apulum, p. 31 şi nota 21.

51) Prima amintire subt numele de „*municipium Aurelium Apulum*“ ieste de la an. 180 (Goos, Apulum p. 32). Tot Marc Aurel pare a fi adus în Apulum şi noua colonie „juris italici,“ precum presupune Mommsen în întroducerea la incripţiile din Apulum, C. I. L. III p. 182 183 şi precum pare a rezulta din n. 405 Eph. epigr. v. II, unde să pomeneşte un „*duumvir coloniae Aureliae Apu i.*“

clamat ca împărat de către legiunile din Panonia şi de legiunea XIII-a gemină din Dacia. Incepuseră acum legiunile din Illyric să dicteze împăraţi imperiului roman!

Sever, ca să alineze ranele cauzate provinciei de răsboiul marcomanic şi ca s'o apere pe viitor de asemenea năvăliri, luà mai multe măsuri, dintre care cele mai însemnate, ce ni s'au transmis, sunt aceste două: aduse legiunea a V-a macedonică în Dacia şi ridică Patavissa care iera un „vicus" al Napocei, la rangul de colonie (Ulpian l. c.) [52]). De sigur că iel a luat şi alte dispoziţii folositoare provinciei şi s'a 'ngrijit şi de Sarmizegetusa; căci altfel cum ne-am explica număroasele monumente ce ne-au păstrat numele lui atît în alte oraşe ale Daciei cît şi în Sarmizegetusa? Aceasta îi ridică monumente nu numai lui, ci şi rudeniilor lui. Astfel n. 1452. C. I. L. III:

„*Divo Severo Pio colonia Ulpia Traiana Aug(usta) Dac(ica) Sarmiz(egetusa)*" şi n. 1439. C. I. L. III:

„*Numini et providentiae imperatorum) Severi et Antonini et Getae*" (probabil). [53])

Jung în scrierea sa „die Romanischen Landschaften" p. 389, vorbind despre Sever, pe care îl face al doilea fundator al provinciei Dacia, ne spune chiar că în Sarmizegetusa i s'ar fi ridicat după moartea lui o statuă. De unde ia iel această notiţă, nu putem şti; mai jos ne citează o scriere (nu de mare valoare), din care s'ar părea s'o fi luat, dar pe care noi n'am putut'o încă căpăta: ieste cartea lui A. de Ceuleneer, Essai sur la vie et le règne de Septime Sevère, p. 179. (tipărită în Bruxelles la 1880).

Cu Septimiu Sever putem să încheiăm *a doua perioadă* în istoria Sarmizegetusei. Desvoltarea liniştită a coloniei noastre, începută subt cei trei împăraţi, ieste cîtva timp întreruptă prin răsboiul marcomanic. Terminîndu-să însă acest răsboĭ, iea îşĭ continuă mersul său progresînd prin înţeleptele măsuri administrative ale lui Marc Aurel şi prin

52) V. C. I. L. III. n. 905 şi nota lui Mommsen, care crede că edificiul dărut legiunei a V-a mac. de împăratul Sever în Potaissa (Turda de azi) au fost nişte băi. Asupra Patavissei vezi şi miliarul lui Traian C. I L. III. n. 1627, unde să află, „Potaissa Napocae" precum şi introducerea lui Mommsen la inscripţiile din Turda, C. I. L. III. p. 172.

53) Ie curios lucru, că numele lui Geta în toate inscripţiile, în care să află, ieste şters!

părinteasca şi recunoscătoarea îngrijire a lui Septimiu Sever. Afară de mica întrerupere de la 'nceput putem zice că această perioadă constitue a doua înflorire a coloniei noastre şi a Daciei în general. Vom trece acum la *a treia şi ultima perioadă*, care să caracterizează de-asemenea la 'nceput prin turburări, apoi prin o scurtă însufleţire şi în sfîrşit prin căderea şi dispariţiunea totală a măreţiĭ noastre coloniĭ Iea ţine de la 211—260 aproximativ, cînd găsim cea din urmă amintire a Sarmizegetusei în inscripţii.

Cele mai mari nenorociri, ce au avut să sufere Sarmizegetusa, i-au venit din partea Goţilor şi noi credem, că tot iei au şi dărîmat-o. Invaziunile gotice încep din vremea lui Caracalla (211—217), să 'nmulţesc subt Macrinus şi devin permanente în părţile Daciei. Provincia a trebuit să sufere mult, pănă ce braţele puternice ale lui Gordian (238—244) şi Decius (249—251) o uşurară pentru un scurt timp de primeidiile, ce o ameninţau necontenit. Gordian mai ales să luptă cu succes în contra Goţilor, pe carii îi alungă din Dacia la an. 242 d. Ch., şi caută a restabili buna stare a provinciei; această ultimă înflorire însă trebue să fi fost cu mult mai palidă decît cea din vremurile lui Antonin sau Septimiu Sever. Dar iea li să părù locuitorilor speriaţi mai dulce de cît cele dintîi, tocmai aşa cum li să părù că Decius prin o singură învingere la an. 250 d. Ch. a restituit Dacia şi a făcut'o fericită, deşi această restituire şi fericire nu ţinù decît vre-o zece ani de turburări. Că Gordian s'a 'ngrijit foarte mult de provincie şi de capitala iei, aceasta o vedem din multele dedicaţiuni, ce 'i face provincia Dacia atît in Sarmizegetusa cît şi în alte oraşe. Astfel la an. 241 d. Ch. îi ridică întreaga provincie o piatră în Sarmizegetusa:

„*Imp(eratori) Caesari Marco Anton(io) Gordiano Pio Felici Aug(usto) pontifici max mo trib(unicia) pot(estate) IIII, co(n)s(uli) II p(atri) p(atriae) proco(n)s(uli) concilium prov(inciarum) Daciarum III Devoti Numini Maiestatique eius*“ (C. I. L. III 1454).

O altă piatră ieste pusă tot în Sarmizegetusa de către un sacerdos arae Augusti, cel mai mare preot al Daciei, care exprima deci sentimentele întregei provinciĭ şi mai ales ale oraşului în care să afla, ale Sarmizegetusei:

„*Marti Aug(usto) pro salute imp(eratoris) Caesaris M. An-*

toni Gordiani pii felicis Aug(usti) M. Antonius Valentinus eq(ues) R(omanus), decurio m(unicipii) Apul(i) sacerdos arae Aug(usti) n(ostri, coronatus Daciarum III d(onum) d(edit)" (C. I. L. III. n. 1433).

Cea mai însemnată însă din inscripţiile puse lui Gordian ieste fără 'ndoială cea de subt n. 1175 C. I. L. III, care n'a fost pusă în Apulum, cum o dau vechii epigrafişti, ci a fost transportată mai tîrziu, în timpurile noastre, din Sarmizegetusa în Alba-Iulia, tocmai aşa cum a fost transportată şi inscripţia de sub n. 1177, dedicată de „*col(onia) Dac(ica) Sarmiz(egetusa)*" lui P. Furius Saturninus, „*leg(ato) Aug(usti) pr(o)pr(aetore) co(n)s(ulari)*" la 161 d. Ch (vezi şi C. I. L. III. n. 1460). Inscripţia 1175 ieste aceasta:

„*Imp(eratori) Caes(ari) M. Antonio Gordiano Pio Felici Aug(usto) pontif(ici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) II, co(n)s(uli) p(atri) p(atriae) colonia Ulpia Trai(ana) Aug(usta) Dacic(a) Sarmiz(egetusa) Metrop(olis) dicatissima Numini Maiestatique eius.*"

Iea ieste pusă la an. 239 d. Ch.; deci un an după inscripţia 1456, în care apare pentru prima oară alipit pe lîngă Sarmizegetusa titlul: *metropolis*. Amîndouă sunt oficiale; iele ne arată prin urmare cu toată siguranţa, că Sarmizegetusa în întîia jumătate a secolului al 3-lea d. Ch. începuse să poarte titlul de „metropolis". Să ne 'ntrebăm acum cine i-a dat acest titlu sau cînd a început să'l poarte Sarmizegetusa în actele oficiale? — S'a spus în general de către toţi istoricii noi ai Daciei, că acest titlu şi l-a luat colonia în secolul al 3-lea d. Ch.; ba Dl. Hirschfeld a susţinut chiar, că iel trebue să dateze încă din sec. 2-lea. După cercetările, ce-am făcut şi noi în această privinţă, ni să pare a reeşi cu destulă evidenţă, că titlul metropolis nu obvine decît în sec. 3-lea şi anume mai întîi subt împăratul Gordian. Ca să stabilim aceasta n'avem decît să căutăm ce titluri îşi dă colonia noastră în deosebitele timpuri şi cînd întîlnim mai întîi titlul, ce ne preocupă acum.

De la an. 118 d. Ch., cînd apare întîiaş dată titlul complet: „colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa" (C. I. L. III. n. 1445), găsim acest titlu întrebuinţat în toate inscripţiile până la Caracalla, parte întreg,

aşa precum ni'l dă n. 1445, parte prescurtat, lăsîndu-să cînd unul cînd altul din terminii lui afară. Astfel am văzut în ins. 1446, dedicată lui Hadrian la an. 132/133 pentru aducerea apelor în oraş, că colonia să numeşte numai: „*colon*(*ia*) *dacic*(*a*) *Sarmiz*(*egetusa*)“. Zece ani mai tîrziu, la an. 142 d. Ch. subt împăratul Antonin Piul, vedem că colonia să numeşte simplu „*Sarm*(*izegetusa*)“ sau cel mult „*col*(*onia*) *Sarm*(*izegetusa*),“ dacă am putea presupune, că săpătorul pietrei a scris PAP·SARM | DEC·COL. în loc de PAP·DEC· | COL·SARM [54]) (C. I. L. III. n. 1448) In ins. 1449, dedicată Faustinei, fiicei lui Marc Aurel, între anii 161/175 d. Ch., Sarmizegetusa să 'ntitulează numai „*col*(*onia*) *Sarmiz*(*egetusa*),“ deşi aceasta iera o dedicaţie oficială, făcută fiicei împăratului pe cînd acesta trăia încă. Tot subt Marc Aurel ieste scrisă şi ins. 1450 în onoarea lui Verus, fratele împăratului; iea ieste pusă la an. 172 d. Ch. şi într'însa găsim earăşi titlul complet: „*colonia Ulpia Traian*(*a*) *Aug*(*usta*) *Dac*(*ica*) *Sarmizegetusa*.“ Mai însemnată decît acestea ieste pentru istoria titlului nostru dedicaţia oficială, ce o face Sarmizegetusa împăratului Sever nu ştim în ce an, dar de sigur între anii 192/211, căci nu să vede a fi pusă după moartea împăratului. Iea ieste următoarea:

DIVO
SEVERO PIO
COLONIA
VLPIA . TRA
IANA AVG
DACIC . SAR
MIZ (C. I. L. III. n. 1452).

Vedem deci, că nici în timpul lui Sever colonia nu adoptase titlul metropolis. Tot astfel stăm şi subt Caracalla. Avem de la acesta două inscripţiuni: una în C. I. L. III. n. 1453, pusă poate pe la an. 215 d. Ch. şi în care colonia să 'ntitulează cu numele său complet de la 118 d.

54) In cazul cel dintîi s'ar ceti „*Pap*(*iria*) *Sarm*(*izegetusa*) *dec*(*urio*) *col*(*oniae*)“ înţelegîndu-să după Papiria tribu ear după Sarmizegetusa domo şi traducîndu-să „din tribul Papiria şi de loc din Sarmizegetusa“; în cazul al doilea am avea „*Papiria* (*sc. tribu*) *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Sarm*(*izegetusae*)“ — din tribul Papiria şi decurion al coloniei Sarmizegetusa. Prima interpretare o dă Mommsen; ieste însă neobicinuită în inscripţiile dacice

Ch. (C. I. L. III. 1445. 1450), şi alta în Correspondenzblatt din an. 1878 nro. 10, din care să vede că colonia Sarmizegetusa pune o piatră comemorativă pentru împăratul, care să întorcea prin Dacia dintr'o călătorie a sa, între anii 211—217. Aceasta ieste următoarea:

pro salute imp. caes
m. aureli antonini p II. FELICis
aug. parth. max. b RITT. MAX
VCI — S (Ephemeris epigraphica v. IV. n. 189).

Hirschfeld a propus ca ultimul şir să să citească: *[Fortunae red]uci [eiu]s* şi numai bazaţi pe această interpretare putem susţinea călătoria lui Caracalla prin Dacia şi trecerea lui prin Sarmizegetusa. [55]) De la Macrinus (217—218 d. Ch.) Heliogabalus (218—222), Alexandru Sever (222—235) şi Maximinus (235—238) nu ni s'a păstrat nimic. Nici o inscripţie din Sarmizegetusa nu pomeneşte numele lor. Şi ie foarte natural, de oare ce aceşti împăraţi, care sburară numai peste tronul imperial, nu putură face nimic în Dacia, fiind ocupaţi cu luptele lor prin celelalte părţi ale imperiului. Nici nu ne putem aştepta deci ca subt domniile lor să fi luat Sarmizegetusa titlul „metropolis".

In primul an însă al domniei lui Gordian, 238 d. Ch., iel ne apare întîiaşdată în inscripţia 1456 din C. I. L. III., pusă de senatul Sarmizegetusei în mod oficial lui Q. Axius Aelianus, patronul coloniei şi unul din cei mai însemnaţi bărbaţi în Dacia. Reproducem o parte din această inscripţie:

„*Q. Axio Q. f. Pal. A[eliano], eq(uiti) R(omano)*.... *proc(uratori) prov(inciae) Dac(iae) Apul(ensis, bis vice praesidis, ordo col(oniae) Sarmiz(egetusae) metropol(is) patrono.*"

In anul imediat după acesta, adecă la 239 d. Ch. am văzut deasemenea titlul metropolis într'o dedicaţie a Sarmizegetusei către împăratul Gordian (C. I. L. III. 1175). Nimic mai

55) Goos crede că inscripţia ieste pusă după an. 210 p. C., căci Caracalla a trecut prin Dacia în anul 213 sau 214, precum ne spune Spartian (5, 20) şi Dio Cassius (77. 16. 78. 13). In această trecere noi credem că Caracalla a trebuit să să oprească şi cîteva zile în Sarmizegetusa. V. Correspondenzblatt des Vereines fur sieb. Landsk. 1878. p. 111.

natural deci decît de a pune într'o legătură pe Gordian cu „Metropolis“ și a crede, că sau împăratul Gordian a dat Sarmizegetusei acest titlu sau și l-a luat iea singură subt împărăția lui Gordian. Celelalte inscripții, în care obvine acest termin, după părerea autorizată a lui Mommsen, sunt toate din secolul al 3-lea. („titulique ii quoque, in quibus brevius scribitur colonia Sarmizegetusa metropolis, ita comparati sunt, ut tertii magis quam secundi saeculi esse videantur“ C. I. L. III. p. 228). Astfel inscripțiile 1428, 1440, 1441, 1495, 1506, 1510, 1519 din C. I. L. III, 436 și 437 din Eph. Epigr. v. II. (1875) și 190 din Eph. Epigr. v. IV (1879) [56]). Aceasta din urmă să știe cu siguranță că ieste din sec. 3-lea (259/268 d. Ch.) Nici un fapt deci din cele cunoscute până acuma nu contrazice opiniunea noastră, căci nu s'a găsit nici o inscripție, care să poarte titlul metropolis înainte de împăratul Gordian (a cărei dată, să 'nțelege, să fie în mod preciz și neîndoios hotărîtă).

Cu toate acestea Dl. Hirschfeld în colecția de inscripții, ce a publicat la an. 1874 subt titlul: Epigraphische Nachlese zŭm Corpus Inscriptionum Latinarum vol. III. aŭs Dacien ŭnd Moesien, aducînd la p. 37 o inscripție din Sarmizegetusa subt nro. 46, crede că această inscripție, în care găsim terminul metropolis, ieste din secolul al 2-lea. Iea s'a transcris și în Eph. Epigr. v. II. n. 437 și ieste următoarea:

D . M
A V R E L I A E
D O N A T A E
V I X A N N L V
M . V L P I V S
M A R T I A L I S
VET ET DEC. COL
S A R M M E T R
C O N I V G I
C A R I S S I M Æ

Bazat pe scrisoarea acestei inscripții zice Hirschfeld că numele metropolis s'a alăturat probabil pe lîngă Sar-

56) In volumul V-lea, Auctarium additamentorum ad corporis v. III, pp. 569—624 (1884) nu's inscripții dacice.

mizegetusa înainte de sec. 3-lea, deoarece scrisoarea citatei inscripții poartă caracterele sec. 2-lea. Această hipoteză, întemeiată pe un fapt așa de nesigur ca trăsăturile unei singure scrisori, n'o putem primi cu nici un preț, precum n'a primit'o nici Iung în Roemer ünd Romanen, p. 93, nota 1, zicînd: so ist dagegen zu bemerken dass jene innere Begründung durch Mommsen dies Raisonnement aus einem (nicht ganz sicheren) äusseren Gründe völlig schlägt. [57]) Noi adăogăm pe lîngă această observare a lui Iung, că nu vedem nici o deosebire între literele acestei inscripții și între literele celorlalte inscripții constatate cu siguranță în sec 3-lea; și chiar dacă ar fi o mică deosebire (pe care însă n'o indică nici Hirschfeld decît printr'un „wahrscheinlich"), totuși n'am putea zice, că există o linie exactă de demarcațiune între scrisoarea unui secol și a secolului următor, mai ales cînd îi despart unul de altul numai 20—30 de ani. Am pluti pe un teren prea nesigur, dacă ne-am hazarda în astfel de hipoteze. Și să mai notăm încă un fapt, pe care'l înaintăm subt autoritatea D-lui Iung, că scrisoarea romană din inscripții care în Italia și în țările apusene ale imperiului reprezentă secolul al 2-lea, reprezentă în Dacia și în celelalte țări de la Dunăre secolul al 3-lea de obiceĭ. [58]) Nu cumva Dl. Hirschfeld să să fi 'ncurcat la 1874 prin acest fapt?

După toate acestea deci noi rămînem pe lîngă părerea lui Mommsen, adăogînd la dînsa numai atît, că precizăm alipirea titlului metropolis pe lîngă celelalte în timpul lui Gordian. Pentru aceasta am și relevat atît de

---

57) Ni să va obiecta poate aci, că ne aflăm într'o contrazicere, susținînd mai întîi pe Mommsen și combătînd apoi pe Hirschfeld, deși amîndoi să bazează pe acelaș fapt general: pe forma scrisoarei sau litereler romane. Obiecțiunca însă nu va fi dreaptă, de oarece Mommsen întemeiază opiniunea sa pe forma tuturo inscripțiilor din sec. 3-lea, care ieste aproape aceeași, pe cînd *Hirschfeld* să 'ntemeiază pe forma unei singure inscripții, fără să ne arăte de loc întru cît forma acestei inscripții să aseamăna sau nu cu cele din sec. 3-lea sau 2-lea. Iel nici nu inzistă macar asupra deosebirei, ce ar putea stabili între scrisoarea din sec. 3-lea și cea din sec. 2-lea.

58) Iung, Die Romanischen Landschaften, p. 417 nota 1. citînd chiar Epigr. Nachl. n. 42.

mult figura acestui împărat în istoria coloniei noastre. [59]) Iea căpătă astfel o nouă şi ultimă strălucire, dar foarte scurtă, căci nu ţinù de cît vre-o 30 de ani. Vom vedea la istoria internă a coloniei ce urmări avù pentru Sarmizegetusa faptul că iera metropola provinciei Dacia şi ce însemna în general pentru un oraş a fi metropola celorlalte oraşe din provincie. Să vedem acum şi ultimele zile ale Sarmizegetusei.

Philippus Arabs (243—249), care a fost prin Dacia şi care a făcut precum să vede o monetárie în această provincie, să sili şi iel a o ridica; dar tocmai subt iel începe lungul şir de invaziuni gotice, care să termină mai tîrziu cu evacuarea provinciei. Impăratul Decius (249—251), care răpurtà o învingere trecătoare asupra Goţilor, ie celebrat în Apulum la an. 250 d. Ch. ca restitutor Daciarum; în Sarmizegetusa nu găsim însă nici o urmă de această învingere a împăratului. Iea însă nu căzù, ci mai trăi subt domniile cele scurte ale lui Gallus (251), Valerianus (253—260) şi Gallienus (253—268). Ultima inscripţie în care să mai pomeneşte colonia noastră a fost aflată nu de mult de către Mommsen în app ad Mezerziana la Verantius şi publicată la 1879 în Eph. Epigr. v. IV. n. 190. Iea ieste dedicată de colonia metropolă lui Valerian, fiul împăratului Gallien, între anii 259/268:

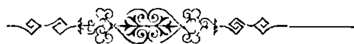
„*P. Licinio Cornelio Valeriano nobilissimo Caes(ari), filio imp(eratoris) Caes(aris) P. Licini(i) Egnati Gallieni Pii Felicis invicti aug(usti) col(onia) Ulp(ia) Trai(ana) aug(usta) dacica Sarmiz(egetusa) metrop(olis) publice.*“

Dedicaţia să vede că ieste oficială atît din titlul metropolis cît şi din terminul de la sfîrşit „publice“. Pentru ce să fi dedicat colonia această inscripţie nu putem spune, căci nici Gallien, nici fiul său Valerian nu ştim să'şi

59) Acesta ieste rezultatul, la care trebue să ne aducă materialul epigrafic aflat până acuma. Că s'a putut însă întîmpla şi altfel-că adecă colonia a putut să'şi ia titlul de „metropolis“ şi înainte de Gordian—aceasta earăşi nu să poate răspinge cu dovezi sigure. Sarmizegetusa a ajuns a fi metropolă prin o desvoltare lentă şi progresivă, pe care o vom schiţa mai tîrziu; iea să numi metropolis atunci cînd deveni centrul celorlalte colonii dacice şi poate şi atunci, cînd o altă colonie, Apulum, o ameninţa prin repedea sa desvoltare a'şi perde însemnătatea ce-o avusese până acum între celelalte. Atît această din urmă părere—care nu ieste a noastră—cît şi pe cea dintîi le vom discuta în istoria internă a coloniei, căci nici nu ieste locul lor aci, nici nu suntem destul de lămuriţi asupra lor.

fi cîştigat vre-un merit pentru dînsa. Iei par din contră să o fi lăsat în prada barbarilor, căci mai mulţi scriitori ai antichităţiĭ ne spun, că Dacia în zilele lui Gallien fù perdută, ear pe Goţi ni-i numeşte Aurelius Victor in c. 34 „quos diuturnitas nimis validos ac prope incolas fecerat". O mulţime de date, ce ne aduce Goos în studiile sale (p. 72—77) ne arată că între 257—258 Dacia fù pierdută cu totul şi că retragerea dela 271 nu fù decît consfinţirea unei stări de lucruri existente Unele din oraşele Daciei fură dărîmate între aceşti ani; Sarmizegetusa o mai găsim însă în picioare pe la 260, deoarece iea iera mai adăpostită decît celelalte, fiind situată în valea închisă a Haţegului. Iea fù dărîmată probabil în curînd după aceşti ani printr'o invaziune a Goţilor, făcută prin pasul Turnului roşu sau prin pasul Vulcan. Roiurile de popoare barbare trecură rînd pe rînd, fără să lase ceva în urma lor, peste ruinele măreţiĭ capitale, pănă ce, liniştindu-să vremile, să aşezară cîte-va triburi de Slavoni rătăcitori pe locul, unde odinioară înflorise atît de tare cultura romană. Mai tîrziu să coborîră şi urmaşii vechilor coloni, să aşezară între Slavoni, împrumutară numele, ce deduseră iei locului, [60]) şi'şĭ construiră casele lor în mare parte din ruinele vechei cetăţi, pe care le admirăm şi astăzi cu atîta entuziasm.

SFÂRŞITUL PĂŢIĬ ÎNTÎĬ.



60) Afară de Grădişte, care ieste fără îndoială termin slavonesc, mai sunt vre-o două localităţi pe teritoriul vechei Sarmizegetuse, care poartă numiri slavone.

APENDICE.

I. Ortografia cuvîntului Sarmizegetusa.—Mai mult ca o curiozitate vom înșira aci diferitele moduri, în care să găsește scris cuvîntul Sarmizegetusa. Cea mai obicinuită ortografie în inscripții ieste aceea, care am adoptat-o și noi, adecă „*Sarmizegetusa*“ și care obvine de cele mai multe ori prescurtată. Intreagă o găsim numai in n. 1450 C. I. L. III și 1462 ibid., unde lipsește însă *a* dela sfîrșit. Cu *t* aspirat, adecă cu **th**, o găsim numai în inscr. oescensă n. 753 C. I. L. III, unde să află terminul „*Traianae Sarmizegethusensium*“. In toate celelalte inscripții *t* rămâne neaspirat. La autori însă *t* ieste mai totdeauna aspirat, atît la cei grecești (pr. Ζαρμιζεγέθουσα la Ptol., Ζερμιζεγεθούση la Cass.), cît și la cei romani, carii de sigur imitară pe cei dintîi (pr. Zarmizegethusă la Ulp.). La autorii grecești și la Ulpian *s* de la 'nceput mai ieste înlocuit cu **z**. Acest *z* vine și 'n inscripții de cîteva ori. Astfel în n 973 C. I. L. III. „*II v (r) col(oniae) Zarmiz(egetusae)*“ și mai ales în laterculi militari din Eph. Epigr. IV, unde găsim de două ori „*Zermiz(egetusa)*“ n. 889 k. p. 309 și n. 897. 5. p. 334, și de șase ori „*Ulp(ia) Zermiz(egetusa)*“ în diferite prescurtări, p. 326. [1]) In sfîrșit din locurile citate să mai vede că *a* din silaba întîia ieste înlocuit cîte odată cu **e**, atît cînd ieste *z* la 'nceput, ca 'n exemplele din urmă, cît și cînd ieste *s* la 'nceput, ca în laterculi militari din Eph. Epigr. IV. n. 896. B. II. 23. 29. p 331: „*Sermiz(egetusa)*“. La Orelli n. 3527 mai aflăm scris „*Zermiegete*“

---

1) Vezi și inscripția grecească din insula Lemnos, unde să găsește un „βουλευτὴς Δακίας κολωνείας Ζερμιζεγεθούσης“. Tocilescu, Dacia p. 607. citînd pe Conze, Reise aüf der Insel Lesbos

(„natione Daqus domum colon. Zermiegete"), care după Mommsen nu poate fi decît numele Sarmizegetusei (C. I. L. III. p. 228). Aci sau că săpătorul a uitat să pună pe *z* între *i* şi *e*, sau că ieste o greşală de citire a inscripţiei —Toate acestea însă n'au nici un interes special pentru noi; iele pot fi de oarecare însemnătate pentru filologi.

II. Titulaturile Sarmizegetusei — Faptele generale şi importante relativ la titulatura Sarmizegetusei le-am analizat; aci vom înşira spre completare toate titulaturile, ce să văd în inscripţii: 1.) *colonia dacica*, C. I. L. III. 1100, 1323, 1443, 1573. 2.) *colonia Sarmizegetusa*, 1417-a. 1424, 1449 (161/175 d. Ch.), 1472, 1486, 1497, 1508, 1520 ş. a. In Apulum găsim acest titlu in n. 972, 1051 (23 Mai 205 d. Ch.), 1060 ş. a. 3.) *colonia dacica Sarmizegetusa*, 1446 (132/133 d. Ch.), 1460 (161 d. Ch.); în Apulum n. 1177 (161 d. Ch.) 1196 ş. a. 4.) *colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, 1455 C. I. L. III şi 429 Eph. Epigr. II (138/161 d. Ch.). 5.) *colonia lpia Traiana Dacica Sarmizegetusa*, 1458, 1459, 1465, 1503. 6.) *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, 1445 (118 d. Ch.), 1150 (172 d. Ch.), 1452 (192/211 d. Ch.) 1453 (211/217 d. Ch.), 1457 (170 d. Ch.), 1461, 1503 ş. a. Nu putem şti cu siguranţă dacă vreuna din aceste din urmă ieste posterioară anului 238 d. Ch. 7.) *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa Metropolis*, n. 1175 C. I. L. III (239 d. Ch.) şi n. 190 Eph. Epigr. IV (259/268 d. C.).—Acestea sunt numirile cele mai obicinuite, mai rar obvin următoarele: 8.) *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica* (fără Sarmizegetusa), in Eph. Epigr. IV 188. 9.) *Sarmizegetusa* în vreo patru inscripţii, dintre care una în însaşi Sarmizegetusa, n. 1448 [2]), şi celelalte în trei locuri, care au ajuns la noi foarte mutilate (1199, 1384, 1398 C. I. L. III). 10.) Să află şi numai *colonia*, atît în inscripţiile din Sarmizegetusa (pr. 1425, 1471, 1478, 1482 ş. a. C. I. L. III, 438, 439 Eph Epigr. II), cît şi în alte locuri, din care cu siguranţă putem raporta la Sarmizegetusa numai n. 1407 C. I. L. III (din Aquae); celelalte 's nesigure (942, 943, 1069, 1369, 1397 C. I. L. III). 11.) Mai curios decît toate ieste titlul din ins.

2) Asupra acesteia vezi şi nota 54.

753 C. I. L. III *„colonia Traiana Sarmizegethusensium“* (161/168 d. Ch.), care ni să pare a fi fost făurit de ocazie de vreun cărturar din colonia Oesca.

Toate aceste titulaturi, unele mai prescurtate, altele mai complete, nu sunt decît nişte variante ale celor trei titulaturi principale, care le-am discutat în decursul acestei lucrări. Am văzut că cel dintîi titlu oficial ie „colonia dacica“, al doilea „colonia Ulpia Traiana Augusta“, al treilea „colonia Ulpia Traiana Augusta Metropolis.“ La aceste două din urmă să adăogea adeseori şi terminul „dacica“ din tĭtlul cel dintîi, precum şi terminul „Sarmizegetusa“, care iera numele oraşului înainte de cucerirea romană. In inscripţiile oficiale găsim totdeauna titlurile oficiale, date coloniei de către Romani; în cele particulare găsim pe lîngă acestea şi numai numele cel vechĭ al oraşului, Sarmizegetusa, care iera întrebuinţat mai ales în viaţa de toate zilele şi în stilul neoficial. [3])

III. Istoricul epigrafiei sarmizegetusense.— Cel dintîi, care a constatat prin inscripţii identitatea Grădiştei de azi cu vechea Sarmizegetusa, ieste totdeodată şi cel dintîi epigrafist al Daciei. Archidiaconul Iohannes Mezerzius, care îşĭ întocmì colecţiunea sa de inscripţii pe la anul 1516, punînd prin aceasta fundamentul epigrafiei dacice, ne spune într'o notă [4]) următoarele: „In ruina urbis antiquae, quae nunc Varhel, hoc est locus castri, dicitur, quam ex infra scriptis epitaphiis coloniam Ulpiam Augustam Dacicam Sarmiz fuisse manifestum est; quod nos primi (absit verbo invidia) dum ruinas ipsas peragraremus, animadvertimus.“ Cuvintele din parenteză ne-ar îndreptăţi poate să bănuim adevărul spusei lui Mezerzius şi să credem că şi dînsul va fi luat de la alt cineva această notiţă; următorii lui însă ne spun acelaş lucru. Astfel St. Taurinus, care publică colecţiunea sa pe la 1519, zice într'un loc: „Zarmiz colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica fuit. Id primum Iohannes ille Mezerzius archidiaconus Colosiensis animadvertit.“ (C.

3) V. N. Madwig, l'état romain, trad. par Ch. Morel, Paris 1883, p. 42—43 „Pour les cités, qui existaient avant l'établissement de la colonie, on ajoutait encore leur ancien nom, celui qui étaitseul employé dans la vie ordinaire et dans le style nonofficiel.“

4) Publicată de Mommsen in C. I. L. III. la p. 153 şi la n. 1452. Vezi şi colecţia lui Ackner şi Muller, prefaţa, p. IV.

I. L. III. p. 153). Aceeaşĭ părere o găsim şi la Accursius, care ştia că Grădiştea ieste aproape de Alba-Julia (C. I. L. III. nota de la n. 1452), în codicele mutinens şi în celelalte colecţiuni făcute mai toate după a lui Mezerzius. La 'nceput această identificare nu iera preciză. Găsim d. e. în codicele mutinens la inscripţia falşă: „Iovi inventori" următoarea notă: ,Traianus inventis Decebali thesauris in Zarmis civitate quae Alba-Julia appelatur hoc epigramma statuit." Aci deci să confundă Sarmizegetusa cu Alba-Julia. De la Lazius încoace însă (+ 1565) identitatea ieste pe deplin stabilită la toţi epigrafiştii [5])

O istorie a coloniei, scoasă din inscripţii, nu cunoaştem până acuma. Becker-Marquardt ne spun, [6]) că o astfel de istorie a încercat'o W. Zumpt în lucrarea sa „honorum gradus sub Hadriano et Antonino Pio," publicată in Rheinisches Musaeum, an. 1843 p. 253 sq., dar această lucrare n'am putut-o utiliza. Credem însă că de mare valoare nu poate fi, deoarece n'o găsim citată în nici unul din istoricii moderni ai Daciei. O altă încercare de monografie de la iel încoace nu s'a făcut. Cea mai bună istorie a coloniei după inscripţii rămîne tot întroducerea lui Mommsen la inscripţiile din Sarmizegetusa, C. I. L. III. p. 228. De aceasta ne-am folosit mai mult, îndreptînd-o în unele părţi şi completînd-o cu toate detaliurile posibile, precum şi cu descoperirile făcute de-atunci încoace.

IV. Sarmizegetusa în scriitorii noştrii cei vechi. Nu va fi, credem, fără interes, a expune pe scurt diversele notiţe ce aflăm despre Sarmizegetusa în istoricii noştrii mai vechi. Iele ne vor da o nouă măsură pentru apreciarea cunoştinţelor, ce aveau oamenii cei mai luminaţi între străbunii noştrii asupra Daciei traiane. — Căutînd în cronicari găsim la cei mai învăţaţi dintre dînşii cîte-va ştiri asupra Sarmizegetusei; acestea sunt însă confuze şi nesigure, din cauză că dînşii le-au scos din autori străini şi le-au primit de bune fără ca să le mai controleze prin propria lor cercetare (ceeace, să 'nţelege, că 'n acele vremi iera, dacă nu imposibil, cel puţin foarte cu anevoe). Cel dintîi la care găsim o astfel de amintire ieste *Neculae Costin.*

---

5) Vezi-i în C. I. L. III. p. 153 sq. şi în prefaţa colecţiunei amintite acum.
6) In Römische Alterthümer, v. III. p. 109.

Iel avea pentru ţara şi timpul său cunoştinţe destul de întinse în domeniul antichităţilor clasice. S'a putut deci ca notiţa, ce ne-o dă dînsul, să o fi scos atît din scriitorii vechi, cît şi din cei noi, mai ales ai Transilvaniei. In descălecatul întîi 7) ne spune următoarele: „Averea craiului lui Decebal încă au aflat-o Traian împărat aproape de apa, ce să chiamă Sargeţia, într'un ostrov, ce'i zic unii din Unguri Strog, ear mai 'nainte să numea Sargeţia, despre Ardeal, despre miază-zi". Numirea greşită Strog şi fixarea poziţiunei rîului într'un mod aşa de nehotărît ne arătă îndestul nesiguranţa cu care spunea aceste lucruri Neculae Costin. — Mai exacte ştiri să vede că a avut *Dimitrie Cantemir* în această privinţă. In cronicul Romîno-Moldo-Vlahilor 8) găsim următorul pasaj asupra Sarmizegetusei: „Acolo au mai avut (sc. Romînii din Moldova şi ţara muntenească) Hacegul şi Verhel, care cetate întîi să chema Ulpia Traiana. Asişderea pe apa Strela, căreia astăzi îi zic Strig, au avut Mediaşul, Craşia şi Sapsonul". Trecînd cu vederea peste neadevărurile ce conţine acest pasaj, constatăm dintr'însul numai atît, că Dimitrie Cantemir cunoştea numele, ce purta Sarmizegetusa in timpul Romanilor, numirea dată mai tîrziu de Unguri satului Grădişte, rîul ce trece pe acolo subt numele lui nemţesc şi romînesc, precum şi ţinutul, în care să află toate acestea, adecă Haţegul. Aceste cunoştinţi exacte asupra Sarmizegetusei ne uimesc cu atît mai mult, cu cît vedem din o sumă de alte pasaje precum şi din cel citat, că Cantemir avea asupra Transilvaniei cele mai greşite cunoştinţe geografice. Această nepotrivire nu ne-o putem explica decît prin aceea, că farmecul subt care i să prezenta vechia capitală a Daciei, l-a făcut să caute asupra iei mai multe informaţiuni decît asupra celorlalte oraşe dacice.—Acestea sunt singurele ştiri, ce le-am putut găsi în cronicarii moldoveni. Ureche are cunoştinţe prea întunecate despre Dacia; Miron Costin, deşi ieste cu mult superior premergătorului său, nu cunoaşte decît oraşele din Moldova, dintre care unora le dă origine ro-

7) Letopositele lui Cogalniceanu, ediţia II-a. p. 64.
8) p. 383 din ediţia dela 1836.

mană, cu toate că sunt întemeiate cu mult mai tîrziu. [9]) Cît despre cronicele muntenești, nu ne aducem aminte să fi găsit măcar o singură dată pomenit în iele numele Sarmizegetusei. Autorii acestor cronici ierau oameni cu prea puține cunoștințe clasice sau chiar cu totul lipsiți de iele. Aflăm cu toate acestea și 'ntr'însele o slabă amintire despre capitala Daciei. *Anonimul* care a scris cronica atribuită fără nici un motiv lui Milescu, vorbind despre modul cum a supus Traian Dacia, zice între altele: [10] In cea de apoi însă Decebal biruindu-să au fugit, trăgîndu-să cătră Beligradul Ardealului, căci acolo iera și scaunul crăiei." Ceva mai la vale ne vorbește despre comorile lui Decebal, îngropate în palatele sale, „în apa ce trecea pe lîngă palate." Această apă nu poate fi decît Sargeția, al cărei nume anonimul a uitat săl însemne în cronica sa. Reședința lui Decebal o pune apoi în Belgrad, confundînd în chipul acesta Grădiștea cu Belgradul sau Sarmizegetusa cu Apulum, precum făcuseră și unii din epigrafiștii cei vechi ai Daciei (Vezi nro. III. din apendice).

Atîta ie tot ce-am putut aduna din istoricii noștrii mai vechi. La sfîrșitul secolului al 18-lea întîmplîndu-să renașterea noastră literară, caracterizată mai ales prin zelul neobosit desvoltat de învățații transilvăneni în studiile istorice, — ie natural să ne așteptăm de la dînșii la notițe mai amănunțite asupra întregei noastre istorii și deci și asupra părții, ce ne interesează pe noi în special. Și 'n adevăr lumina ce să răspîndește în general asupra istoriei noastre, să reflectează și asupra subiectului, ce ne ocupă acum. Vom aduce ca exemplu numai pe *Șincai*, care a fost cel mai zelos scrutător între colegii săi. Iel, tratînd istoria Daciei nu numai după autorii vechi ci și după inscripții, ne vorbește despre „colonia Sarmizegetusa" [11]) (la an. 140), despre apa adusă de Aelian întrînsa (la an. 118), despre vistieriile lui Decebal din albia Streiului (la an. 106) ș. a. Toate acestea (cum ne spune dînsul la an. 105) sunt scrise

---

9) Vezi capitolul 5 din descălecatul întii (Letop. p. 23), în care Miron Costin vorbește despre deosebitele cetăți din Dacia, nepomenind însă nici una din Transilvania, deși tocmai aceasta fusese partea cea mai însemnată a Daciei traiane.

10) Letop. p. 93—94.

11) Intîiașdată aflăm această numire într'un autor romîn.

mai pe larg la sfîrșitul calendarului de pe anul 1807. Nu mai vorbim de ceilalți scriitori ai renașterii, deoarece nici unul nu ne spune mai multe decît Șincai. [12]) Scriitorii următori nu ne prezentă nici un interes special, căci acei dintre dînșii, carii au produs ceva bun, s'au ocupat cu alte părți ale istoriei noastre, ear cei ce au compus în compendii istoria noastră întreagă au copiat — și 'ncă de multe ori greșit — pe Șincai și pe alți scriitori străini. Cît pentru studiile mai nouă publicate prin revistele noastre literare, le-am analizat pe cele mai însemnate în prefață.

SFÎRȘITUL APENDICELUĬ.



12) Vezi d. e. Petru Maior, Istoria pentru începutul Romînilor. ediția I. p. 6.